

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання

РОЗВИТОК МІСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ БЕССАРАБСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ (1861 – 1907 рр.)

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
(бакалавр, магістр)
спеціальності 014.03 Середня освіта
(шифр і назва спеціальності (спеціалізації, предметної спеціальності))
освітньої програми Середня освіта: історія.
Українознавство
(назва освітньої програми)
Карпенко Олени Савівни
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к.і.н., доц. Гончарова Н.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)
Рецензент к.і.н., доц. Чорна, директор
Ізмаїльського ліцею №1 з гімназією з
поглибленим вивченням англійської мови
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методик
(назва випусков

протокол № 7 від «08» серпня

Завідувач кафедри

Г. Гончарова — Гончарова Н.О.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«24» серпня 2024 р.

Оцінка 95.0

(за стобальною шкалою)

відмінно

(за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Матаринев І.І.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1 Історіографічний огляд проблеми	7
1.2 Характеристика джерельної бази	14
1.3 Методологічні основи дослідження	17
РОЗДІЛ ІІ. РОЗВИТОК МІСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	20
2.1 Громадський транспорт та зв'язок.....	20
2.2. Стаціонарна торгівля та заклади гостинності.....	31
2.3 Розвиток освітньої та медико-санітарної галузей	35
2.4 Становлення та розвиток пожежної справи	48
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» (9 КЛАС)	56
3.1. Методика викладання історії рідного краю у 9 класі ЗЗСО України..	56
3.2 Розробка уроку «Наш край у другій половині ХІХ ст.»	63
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми визначається необхідністю з'ясування особливостей розвитку соціальної інфраструктури найбільших повітових міст Бессарабської губернії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Існуючі дослідження в основному обмежуються аналізом окремих елементів соціальної інфраструктури міст Бессарабії.

Друга половина XIX ст. є часом інтенсивного міського розвитку та індустріалізації, що супроводжувалося масовим переселенням людей з сільських районів до міст. Також цей період характеризується соціальними та економічними змінами, такими як розвиток громадських служб та соціальної сфери, розбудова мережі закладів освіти та охорони здоров'я. Таким чином, дослідження специфіки становлення соціальної інфраструктури бессарабських міст є ключем для розуміння подальших модернізаційних перетворень.

Метою кваліфікаційної роботи полягає у з'ясуванні специфіки та особливостей розбудови соціальної інфраструктури бессарабського регіону протягом другої половини XIX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких **завдань**:

- визначити ступінь наукової розробки означеної теми дослідження в українській та зарубіжній історіографії; установити компоненти міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.;

- дослідити джерельну базу: архівні документи, матеріали періодичних видань, статистичні збірники та ін., які дозволяють повністю розкрити тематику дослідження;

- розглянути проблему розвитку транспортних мереж Бессарабії у другій половині XIX, у т.ч. еволюцію громадського транспорту;

- дослідити історію створення та реорганізацію мережі поштових установ, організацію діяльності установ зв'язку;
- охарактеризувати основні шляхи та форми протипожежної роботи міських управ та земств;
- виокремити особливості розвитку стаціонарної торгівлі, готельної та ресторанної справи у регіоні;
- охарактеризувати стан освіти, охорони здоров'я та громадської опіки у містах;
- розробити методiku використання тематики дослідження у підготовці уроку з історії у 9 класі.

Об'єктом дослідження виступає соціальна інфраструктура міст Бессарабії (1861 – 1907 рр.).

Предметом кваліфікаційної роботи є становлення, розвиток та функціонування об'єктів міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у досліджуваний період.

Хронологічні межі охоплюють період від 1861 р. до початку XX ст. Нижня хронологічна межа обумовлена проведенням буржуазних реформ в державі. Верхня межа визначена роком початку Першої світової війни та радикальними змінами у функціонуванні соціальної інфраструктури міст губерній, спричиненими війною та революційними подіями.

Географічні рамки визначаються адміністративною територією Бессарабської губернії.

Методологічну основу кваліфікаційної роботи складають загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, які умовно поділили на дву групи:

- теоретичні: аналіз; синтез; логіко-семантичний метод; порівняння; історичний та структурно-функціональний методи.
- емпіричні: історико-картографічний; метод узагальнення.

Опираючись на репрезентативне коло джерел, застосовуючи різні методи роботи з ними, наша мета полягала в отриманні об'єктивних знань з

історії міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у період з 1861 по 1907 рр. Протягом написання кваліфікаційної роботи застосовувались принципи – історизму, об'єктивності, всебічності.

Наукова новизна. На основі аналізу історіографії проблеми та використання архівних джерел здійснено комплексний аналіз розвитку соціальної інфраструктури бессарабських міст у другій половині XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна дослідження конкретизується в основних тезах, які виносяться на захист, а саме:

вперше:

- встановлено та охарактеризовано етапи формування соціальної інфраструктури повітових міст Бессарабії;

- розроблено методику використання тематики дослідження у підготовці уроку з історії рідного краю у 9 класі;

систематизовано й узагальнено:

- інформацію про стан громадського транспорту та комунікаційних мереж;

- дані про формування торгової інфраструктури, народної освіти та медичних установ тощо;

отримали подальшого дослідження:

- перебіг, обставини, чинники модернізації міського простору.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів та висновків для подальшого дослідження локальної історії; підготовки навчального посібнику з історії міст Бессарабії та інших навчально-методичних комплексів з історії Бессарабії. Крім того, висновки магістерської роботи викликають певний інтерес у зв'язку з їх можливим практичним використанням для поширення знань з локальної історії.

Основні результати магістерського дослідження були представлені на науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями європейського наукового простору:

пошук студента» (м. Ізмаїл, травень 2023 р.), IV Всеукраїнській студентській науковій конференції «науковий простір: аналіз, сучасний стан, тренди та перспективи» (м. Івано-Франківськ, грудень 2023) та 1st International Scientific and Practical Internet Conference «Impact of Artificial Intelligence and Other Technologies on Sustainable Development» (м. Дніпро, 2023).

Публікації. Основні результати наукової роботи викладені в 2 наукових публікаціях (матеріалах конференцій).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (107 позиції). Повний обсяг роботи складає 84 сторінки (з них основний текст – 70 сторінок).

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний огляд проблеми

Вивчення історії розвитку соціальної інфраструктури міст тільки нещодавно потрапило у поле зору вчених. У сучасній історіографії є кілька спеціальних праць, присвячених історії модернізації окремих міст на українських землях у другій половині XIX ст. При всій важливості цих досліджень, акцент на окремому місті не дозволяє на достатньому рівні виявити закономірності та проаналізувати специфіку трансформаційних процесів в тому чи іншому регіоні.

Дослідження історії розбудови соціальної інфраструктури головних повітових міст Бессарабської губернії пройшло кілька етапів: середина XIX ст. – 1917 рік, радянський та сучасний.

Науковий інтерес до проблеми умов життєдіяльності населення виник задовго до появи самого терміну «соціальна інфраструктура». Вже в середині XIX століття з'явилися ґрунтовні дослідження особливостей діяльності міського самоврядування та організації благоустрою в найбільших містах імперії. Всі сторони та умови життя Бессарабії та бессарабців а також стан законів, адміністративний устрій та управління краєм, стан доріг та пошт, торгівлі та інше описав у праці «Описание Бессарабии» (1867) П. Свиньин. Інформацію про повітові міста можна доповнити даними із статистичних збірників з оглядом всіх губерній Російської імперії, а саме про: промисли, ремесла, промисловість, торгівлю (з переліком фабрик, заводів, торгових закладів), мережу духовних, навчальних та благодійних установ.

Оцінка ефективності місцевого самоврядування в Російській імперії тривала навіть на рубежі XIX і XX століть. Вагома кількість досліджень були присвячені вивченню міських реформ 1870 та 1892 років. У цей період спеціалісти різних галузей досліджували окремі аспекти міської соціальної

інфраструктури: комунальне господарство, медико-санітарну мережу та навчальні заклади. У 1903 році газетою «Бессарабець» під редакцією П. Крушевана була видана географічна, історична, статистична, економічна, етнографічна, літературна та довідкова збірка «Бессарабія», у якій в окремому розділі подано короткі історичні відомості про міста Бессарабської губернії.

У період від 1950-х до першої половини 1980-х років з'явилися праці, які докладно розглядали особливості становлення міської спільноти і самоврядування, урбанізації та економічного життя міст Російської імперії від кінця XVIII до початку XX століття. Протягом 1960-1980-х років було випущено фундаментальне багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР», яке послужило стимулом для подальших досліджень в галузі урбаністики.

Радянська історіографія забезпечила невід'ємний поштовх для вивчення історії Бессарабії від XIX до початку XX століття. Завдяки видатним вченим, включеним до цього напрямку досліджень, було зроблено значний крок у розкритті минулого Бессарабії. Монографії Я. Гросула, І. Будака, М. Бабілунги, В. Жукова, І. Анцупова стали якісними дослідженнями в галузі економічної історії Бессарабії, тоді як роботи В. Зеленчука та В. Кабузана висвітлюють етнодемографічний аспект. Праці О. Андруса та О. Бабія, що розглядали культурну історію Бессарабії, також є інформативними.

На початку XIX століття було опубліковано монографію О. Бачинської, присвячену мало дослідженій темі заселення та економічного освоєння українським населенням території Придунайських земель від XVIII до початку XX століття. Дослідницею висвітлено роль, яку відіграло українське козацтво у колонізації цього регіону (Бачинська, 2002).

Автори монографії «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIXст.–1921р.)» (2003) представляють Південь України як окремий історичний регіон. Вони пропонують комплексний погляд на його роль і місце в історії України та сусідніх країн в умовах капіталістичної

модернізації. Дослідники наголошують, що соціально-економічні і політичні процеси і події, які відбувалися в цьому регіоні у зазначених хронологічних рамках, відіграли важливу роль для формування майбутнього не лише України, але і Росії, країн Центрально-Східної Європи.

Наприкінці 1980-х – на початку 2000-х років відбулися докорінні зміни в історичній урбаністиці. Серед останніх досліджень загального феномену урбанізації варто виділити роботи І. Салія та Т. Заставецького. Вагомий внесок в аналіз урбанізаційних процесів, які відбувалися на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. внесла Л. Фицик, а південноукраїнського регіону України – В. Константінова.

За підсумками проведеної наукової розвідки, Лариса Фицик зазначає, що процес урбанізації на території підросійської України був нерівномірним і мав характер, що визначався незавершеним та одностороннім розвитком, що став результатом формування як побічного ефекту індустріалізації. Дослідниця вказує, що найвищий рівень урбанізації спостерігався в південних губерніях, які, крім того, мали найвищі показники міграційного потенціалу, необхідного для розвитку урбанізаційних процесів.

У монографії В. Константінової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)» (2010) викладене авторське розуміння та вирішення наукової проблеми, пов'язаної з урбанізацією на території Південної України у другій половині XIX – початку XX століття. Урбанізація розглядається як процес міського розвитку, підвищення важливості міст і поширення міського стилю життя.

Для вивчення соціальної інфраструктури повітових міст Бессарабської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття важливим є аналіз тих праць, де розглядаються процеси формування різних аспектів комунального господарства, транспорту, правопорядку, торгівлі, медицини, освіти, установ соціального захисту та дозвілля. Такі аспекти акцентують увагу в дослідженнях сучасних вчених О. Балицького, М. Башли, О.

Березовська, О. Ганчев, В. Дроздов, І. Міронова, С. Тараненко, В. Ухач, Л. Циганенко.

В українській урбаністиці варто відзначити дисертаційну роботу О.Ю. Балицького «Соціокультурна трансформація міст Бессарабії (XIX – початок XX ст.)», яка висвітлила особливості та унікальні аспекти розвитку соціокультурних процесів у містах Бессарабії протягом періоду від XIX до початку XX століття (Балицький, 2014).

Проблема розвитку зв'язку на території Бессарабської губернії у другій половині XIX ст. знайшла деяке відображення у загальних працях з історії пошти і телеграфу в Україні В. Мухіна, В. Мороза, П. Дюкова, О. Шляхова. Особливості проведення поштових реформ та їх впровадження на території Півдня України, у т.ч. особливості процесу розвитку галузі зв'язку на території Бессарабії вивчала Ірина Міронова. Монографія дослідниці «Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.)» вийшла друком у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили в 2012 р. Навіть з урахуванням того, що за останні десять років з'явилося кілька досліджень загальної та локальної історії зв'язку у вказаному періоді, аспект даної теми, який розглядається в монографії І. С. Міронової, є новим і розглядається вперше.

Перші спроби написання наукової розвідки про становлення та розвиток пожежної справи в Україні почалися ще в дореволюційний період. Одним з найперших узагальнив законодавчу базу у сфері діяльності пожежної охорони, дослідив становлення та функціонування професійних пожежних частин протягом XIX ст. Олександр Чехов (монографія «Исторический очерк пожарного дела в России» (1892 р.). Тоді ж з'явилася робота О. Д. Шереметева «Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи» та інші. Переважна більшість цих досліджень розглядає історію пожежної справи в імперії, зокрема в російських губерніях, і важко виділити матеріали, які стосуються Бессарабії. У радянський період

розвитку та становлення протипожежної справи було зображено досить поверхово. Однак після аварії на Чорнобильській АЕС з'явилося чимало досліджень, присвячених розвитку протипожежної справи в містах України. Це дослідження А. Михеєва, І. Глебової та інших.

Сучасний етап розвитку історіографії розпочався після здобуття Україною незалежності. Проблема пожежної охорони викликала підвищений інтерес у дослідників. Цьому сприяло як проголошення незалежності й виокремлення пожежної охорони в окремий структурний підрозділ МВС України, так і створення профільних вищих навчальних закладів. Це роботи О. Ларіна, О. Сумцова, С. Тараненка та інших.

Ступінь розвитку пожежної справи в містах та селах Півдні України в другій половині XIX – початку XX ст., його залежність від економічних факторів та рівня культури селян і міщан, висвітлено динаміку формування пожежної охорони краю у наукових розвідках С. Тараненко. У своїй дисертаційній роботі він вперше провів комплексний аналіз ролі та місця сільських та міських органів влади у процесі створення протипожежного захисту населених пунктів Півдня України. Також визначено рівень законодавчого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протипожежної діяльності. Досліджено різні аспекти роботи волосних правлінь, земств та органів міського самоврядування в галузі пожежної справи, що дозволило об'єктивно відобразити значення держави та вагомість органів місцевого управління у формуванні пожежної безпеки населення Південної України (Тараненко, 2007).

Становлення і розвиток земської медицини, її профілактичного напрямку в Бессарабії в другій половині XIX – початку XX ст. досліджувала Лілія Циганенко. Вона зауважує, що поява земських установ у Бессарабії була однією з перших спроб створення органу самоврядування, покликаного вирішувати потреби місцевого населення. Вони сприяли покращенню організації медичної допомоги населенню, започаткували санітарно-профілактичну службу в регіоні.

Історію відкриття перших громадських лікарень в містах Бессарабії розкрив у статті «Розбудова закладів охорони здоров'я в містах Бессарабії» (2018) О. Балицький. На основі аналізу архівних документів та опублікованих джерел історик звернів увагу на стан та проблеми в організації надання медичної допомоги містянам.

Місцева дворянська верства взяла на себе значну роль у розвитку та підтримці різноманітних лікувальних і медичних закладів. Про внесок дворян у благодійну допомогу та організацію лікувальних і медичних установ Бессарабської губернії в XIX – на початку XX століття розповіли Л. Циганенко та М. Башли у статті «Місце дворянства бессарабії в розвитку лікувально-медичної справи» (2015). Про боротьбу з епідеміями, соціальними хворобами серед населення Бессарабської губернії в останній чверті XIX – на початку XX ст. та внесок земських лікарів в її організацію написала статтю М. Башли. «Просопографічний портрет земських лікарів Бессарабії (кінець XIX – початок XX ст.)» (2017).

Сьогодні соціальна інфраструктура українських міст XIX – початку XX ст. тільки починає потрапляти у поле зору вітчизняних істориків. В архівних установах ще дуже багато джерел, які ще не увійшли до наукового обігу. Віктор Дроздов у статті «Архівна спадщина Бессарабії: документи Комунальної установи «Ізмаїльський архів» як джерельна база досліджень міської історії Південної Бессарабії XIX – початку XX ст.» (2017) охарактеризував ступінь збереженості й повноти архівних фондів та вказав на цінні архівні документи, які відображають політико-адміністративний статус міст, їхні економічні та соціокультурні особливості, а також соціальну та етнічну структуру населення, основні напрями діяльності місцевих органів влади та міського самоврядування (Дроздов, 2017).

Важливими для досліджуваної проблеми виявилися праці українських істориків, присвячені історії освіти на теренах південноукраїнських губерній в зазначений період. Особливості та закономірності розвитку освіти у Подунав'ї у XIX – на початку XX ст. досліджували О. Лебеденко, А.

Дізанова, Л. Циганенко, Т. Єрич та ін. Наприклад, увівши до наукового обігу значну кількість архівних джерел, Т. Єрич ґрунтовно охарактеризувала процеси становлення та розвитку системи духовної освіти в Південній Бессарабії в XIX – початку XX ст. Лілія Циганенко досліджувала місце і значення благодійної діяльності дворянства Бессарабії у розвитку системи освіти в регіоні, аналізуються її основні форми та методи в останній третині XIX — на початку XX ст.

Становлення промисловості, транспортної мережі та судноплавства в Бессарабії досліджували Л. Циганенко, О. Березовська, В. Русавська та інші. У статті О. Березовської «Судноплавство й торгівля в житті населення Південної Бессарабії (кінець 70-х років XIX ст. – 1910 р.)» (2019) розглядаються аспекти відновлення та подальшого розвитку судноплавства по Дунаю після війни 1877-1878 років. Авторка провела аналіз заходів уряду щодо поліпшення торговельних відносин з сусідніми країнами, а також вивчила вплив судноплавства та торгівлі на економічний прогрес Південної Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX століття (Березовська, 2019).

Культурно-історичний контекст становлення закладів гостинності у регіоні можемо дізнатися з публікації В. Русавської «До проблеми становлення закладів індустрії гостинності на вітчизняних теренах: культурно-історичний контекст» (2014). В ній дослідниця аналізує культурно-історичний контекст становлення закладів гостинності та розкриває специфіку їх функціонування у наданні різноманітних послуг

Окремо слід зупинитися на науковому доробку молдавських дослідників, присвяченому історії Бессарабії. У 2011 р. В. Тарнакін і Т. Соловійова видали енциклопедію бессарабського життя під назвою «Бессарабські історії». Історико-краєзнавча розвідка містить матеріали, які можна долучити до нашого дослідження, а саме інформацію про розвиток торговельної, транспортної, освітньої та лікарняної мереж у краї.

Під час написання кваліфікаційної роботи використовувались загальнометодичні й фахові історичні публікації, посібники, підручники, що

містять рекомендації щодо методики навчання історії рідного краю в школі. До них відносимо посібники та наукові статті К. Баханова, О. Топузова, О. Пометун, Г. Яковенко та інші.

Отже, історіографія дослідження соціальної інфраструктури міст Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття має свої особливості. На початковому етапі, який охоплює середину XIX століття та завершується в 1917 році, почалося вивчення різних компонентів соціальної інфраструктури українських міст. Дослідники акцентували увагу на історії міського самоврядування, комунального господарства, системи охорони здоров'я, освітніх установ та інтелектуально-культурних інституцій. У радянський період кілька десятиліть до історії міст, у тому числі й Ізмаїла, Аккермана, Кишинєва та інших, спеціально звертались автори передовсім краєзнавчих та науковопопулярних видань. Лише у 1980-х роках завдяки застосуванню методологічних підходів "просторового перевороту" науковці розпочали аналіз міського середовища та його компонентів як основи для різноманітних соціальних, економічних та культурних змін. Саме в цей період у радянській науці була введена дефініція "соціальна інфраструктура" для використання соціологами та економістами. З'явленню перших історичних розвідок щодо розвитку соціальної інфраструктури губернських міст ми зобов'язані сучасній епосі. Різні компоненти соціальної інфраструктури та аспекти їхнього формування протягом останніх десятиліть все частіше привертають увагу вітчизняних дослідників.

1.2 Характеристика джерельної бази

Дослідження соціальної інфраструктури Бессарабської вимагало у нас звернення до масиву різних типів джерел. Під час написання кваліфікаційної роботи було залучено наступні джерела: архівні документи, законодавчі акти, статистичні огляди, періодичні видання, джерела власного походження та довідкові видання.

Значну частину джерельної бази дослідження склали законодавчі акти. Саме закони Російської імперії визначили напрям розвитку компонентів міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Загальноімперські закони регламентували умови функціонування губернської адміністрації, міських самоврядувань, органів правопорядку, пожежної охорони, медично-санітарних структур, навчальних установ та інтелектуально-культурних закладів. Аналіз цих законодавчих положень дає можливість відстежити еволюцію системи управління та визначити ролі компонентів соціальної інфраструктури міст Бессарабської губернії протягом другої половини XIX – на початку XX століття.

Наступна важлива група джерел, така, на якій безпосередньо побудоване дане дослідження, є масив архівних матеріалів. Автором використано, в основному, документи з Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), а саме документи з фондів № 1 Аккерманська міська дума (1819-1882 рр.), № 2 Ізмаїльська міська управа (1878-1919 рр.), № 3 Ренійська міська управа (1878-1919 рр.), № 292 Болградська міська управа (1878-1917 рр.), № 514 Ізмаїльська міська поліція (1810-1856, 1883-1917), № 784 Аккерманське повітове відділення єпархіальної училищної ради (1886-1917), № 785 Ізмаїльське повітове відділення єпархіальної училищної ради (1886-1917), № 786 Інспектор народних училищ Ізмаїльського повіту та інші. У зазначених фондах КУ «Ізмаїльський архів» зосереджені справи про діяльність органів місцевого самоврядування щодо благоустрою міст Українського Подунав'я про спорудження водопроводу, електричного освітлення, ремонт доріг та мостів, а також про діяльність у сфері народної освіти й охорони здоров'я, зокрема про відкриття народних училищ та бібліотек, про санітарний стан міст, про утримання лікарень тощо.

Ділова документація губернаторів, міської влади самоврядування та заклади соціальної інфраструктури істотного значення частина дослідницької джерельної бази. Аналіз звітів, звітів, звітів, клопотання, заяви, накази суб'єктів соціальної інфраструктури це допомагає вивчити міжструктурні

зв'язки, характеристики ефективності загальні імператорські укази. Ці документи містять важливу інформацію в частині діяльності мереж та закладів інфраструктури міста. Зауважимо, що дослідження діловодної документації структур міського самоврядування дозволяє простежити технологізацію та реорганізацію комунального сектору, громадського транспорту, медико-санітарної мережі, системи навчальних установ.

Дослідження статистичних джерел дозволило вивчити та встановити динаміку розвитку міської соціальної інфраструктури регіону. У тогочасних топографічних описах відображали коротку історію міста, географічне положення, природні ресурси, пам'ятки архітектури, торгівлю, стан освіти та медицини, кількість населення та його соціальну структуру. Важливим джерелом є «Військово-статистичний огляд Російської імперії», у якому докладно описані особливості функціонування таких галузей міської соціальної інфраструктури, як торгівля, благодійність, медицина та освіта. Зазначимо, що звіти губернатора, міського самоврядування та публікації губерньського статистичного комітету також включали інформацію про різні аспекти міського господарства, медицини та народної освіти. Ці дуже інформативні статистичні огляди губерній недавно привернули увагу українських урбаністів.

Наступну групу джерел складають довідники другої половини XIX – початку XX століття. Пам'ятні книжки, які вперше з'явилися у 1860-х роках, є першими інформаційними виданнями. Ці збірники мали кілька розділів, і кожен з них мав адресно-календарну частину, де була коротка інформація щодо діяльності різних організацій. У них також розміщувалися цінні статистичні дані, історичні огляди, звіти та регламенти міських дум губерньських статистичних комітетів.

Надзвичайно важливою складовою джерельного комплексу стали місцеві періодичні видання, а саме: «Бессарабські губерньські відомості», «Огляд Бессарабської губернії» та «Врачебная хроника Бессарабской губернии». З другої половини XIX ст. на шпальтах місцевих газет

«Бессарабське життя» та «Придунайський край» обговорювались господарчі питання та висловлювали пропозиції щодо поліпшення міського простору. Особлива увага в дослідженні приділялась рекламним оголошенням, оскільки вони надають можливість аналізувати спектр послуг закладів торгівлі, гостинності, громадського харчування, побутового обслуговування та установ розважального спрямування.

Отже, джерельна база дослідження є репрезентативною та достовірною. Вона повністю вистачає для глибокого вивчення всіх аспектів теми. Аналіз наявного комплексу джерел за допомогою сучасних методологічних підходів дозволяє всебічно розглянути процес становлення та модернізації міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.

1.3 Методологічні основи дослідження

Методологічну основу кваліфікаційної роботи становить міждисциплінарний підхід. Дослідження міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. включає дослідницькі завдання та методи, характерні для різних напрямків історії, соціології та урбаністики, а також таких наддисциплінарних полів історичної науки, як соціальна історія та культурна історія.

У ході написання наукової роботи використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження. Наприклад, для отримання інформаційної бази застосовувався метод аналізу, систематизації та узагальнення, історико-типологічного, історико-порівняльного тощо.

Для належного розгляду теми магістерської роботи було неможливо обійтися без використання комплексного підходу до дослідження. Цей комплексний підхід дозволив врахувати всі внутрішні та зовнішні фактори у

процесі трансформації соціальної інфраструктури міст Бессарабської губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття.

Завдяки загальнонауковому підходу, що враховує принципи об'єктивності та історизму, нам вдалося залишитися в межах визначеної мети нашого дослідження та досягти встановлених цілей, а саме – проаналізувати еволюцію міської соціальної інфраструктури. Цей підхід також дозволив повністю реалізувати мету та завдання дослідження, використовуючи всі доступні методи та забезпечуючи максимальне охоплення предмету дослідження за принципами всебічності та системності.

У ході написання дослідження нами було використано проблемно-хронологічний метод, розкладаючи загальну тему урбаністики на конкретні аспекти та аналізуючи їх у хронологічному порядку. Цей підхід був використаний для опису процесу розбудови та модернізації соціальної інфраструктури міст, таких як Ізмаїл, Аккерман, Кишинів, а також інших повітових міст.

Оскільки наше дослідження обмежується територіальними рамками, виявилось доцільним використання історико-географічного методу. Цей метод дозволяє враховувати вплив територіальних факторів на темпи розвитку конкретних міст губернії.

Під час розробки теми кваліфікаційної роботи велика кількість статистичної інформації використовувалася для фактологічного наповнення роботи. Статистичний метод був застосований для аналізу даних про кількість навчальних закладів, лікарень, закладів гостинності, культурно-розважальних закладів і т.д.

У кваліфікаційній роботі також використовуються традиційні для історичних досліджень наукові методи. Ретроспективний метод допоміг відшукати витоки різних компонентів соціальної інфраструктури губернських міст. Історико-систематичний метод дозволив встановити зв'язки між різними елементами соціальної інфраструктури та розкрити особливості її функціонування як цілісної системи. Отже, зазначені

методологічні підходи та методи, на нашу думку, дозволяють всебічно проаналізувати розвиток міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Висновки до розділу

Історіографія проблеми розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії має свої особливості. Термін "соціальна інфраструктура" в структурі наукових досліджень набув популярності лише у 1980-х роках. Українські історики активно звертали увагу на різноманітні інфраструктурні комплекси на початку XXI століття. В історіографії дослідження міст висвітлюються окремі складові та елементи соціальної інфраструктури повітових міст Бессарабії. Основна увага дослідників зосереджується на історії та особливостях функціонування міського самоврядування, освітньо-культурних установ та медичної мережі.

Джерельну базу дослідження склали, насамперед, законодавчі акти, архівні документи, статистичні огляди, діловодна документація, періодика, джерела особового походження, довідкові видання. Залучення представленої сукупності джерел надало змогу під різними кутами дослідити обставини розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії.

Задля всебічного розкриття теми нашого дослідження ми звернулися до міждисциплінарного принципу. Комплексне застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження дозволило опанувати літературу та джерела з досліджуваної проблеми, всебічно розкрити особливості розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабії у другій половині XIX- на початку XX ст.

РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК МІСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2.1 Громадський транспорт та зв'язок

З середини 50-х до кінця 70-х років XIX століття Бессарабія переживала події, пов'язані з Кримською війною та поділом її на декілька частин. На практиці існували два регіони, які мали назву Бессарабія: один у складі Російської імперії, інший увійшов до Молдавського князівства. Лише після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. за умовами Сан-Стефанського мирного договору та Берлінського трактату весь край знову став частиною Російської імперії.

У другій половині XIX століття в Бессарабській губернії існували дві системи місцевого самоврядування: російська, яка визначала міське самоврядування в Кишиневі, Хотині, Бельцях, Оргеєві, Сороках, Бендерах, Аккермані, та румунська (система комунального управління), яка функціонувала в Ізмаїлі, Рені, Кілії, Болграді, Кагулі.

Простір бессарабських міст вирізнявся своєю нерегулярністю та невпорядкованістю. Російсько-турецька війна, що тривала протягом 1806–1812 рр. позначилася на стані міст Бессарабії, які подекуди перетворились на занедбані поселення. Будинки розміщувалися хаотично без усякого плану. Наприклад, про міста Бельці, Оргеєв і Кагул, які знаходилися у приватній власності є відомості, що їх власники міст не лише не цікавились їх благоустроєм, але й не надто переймалися їх плануванням. Як наслідок в Бельцях « ... вузькі, криві вулиці, з'єднувалися безліччю провулків ...» (Крушеван, 1903: 224); в Оргеєві переважна більшість вулиць розташовувалися «... вкрив і навкіс», а «безіменні вулички та провулки, створювали найрізноманітніші за розмірами і формами квартали» (Бессарабский календарь – ежегодник, 1910: 205). У річному звіті за 1838 р. про стан благоустрою міста Кагул зазначалося: «Вулиць немає, а провулки

знаходяться перед кожною домівкою: без усякої назви» (НАРМ, Ф.2., Спр. 2815: 90).

Значний вплив на вигляд бессарабських міст мав географічний фактор. Розташування ряду міст на горбистій місцевості, під час тривалих сильних дощів, а також навесні, коли тане сніг, робило їх досить неохайними та брудними. Крім того, місцеві жителі були змушені зазнати значних незручностей, адже багнюка, яка утворилася в таких природних умовах, часом унеможлиблювала пішоходам самотійно пройти вулицями, а тим більше проїхати по них.

Наприклад, про простір столицю краю П. Крушеван писав : «Місто ... розташовано в улоговині, оточено піщаними ... лісистими пагорбами, покритими буграми, з яких, під час дощів або навесні, при таненні снігу, вода стікає в місто, затоплюючи вулиці і роблячи їх непрохідними і майже непроїзними» (Крушеван, 1903: 207).

Протягом усього ХІХ ст. ямки та калюжі, що утворилися після дощів, місцеві жителі заповнювали сміттям та іншими побутовими відходами. Цьому є підтвердження у довіднику «Бессарабія» (1903), де ми знайшли повідомлення наступного змісту: «Мешканці столиці ... підіймали більш глибокі місця, шляхом накидання сміття та гною, але тим лише множили бруд; вулиці ставали гірше, непрохідні і неохайні і сприяли зародженню шкідливих випаровувань» (Крушеван, 1903: 207).

Характеризуючи транспортне сполучення, відзначимо, що у ХІХ ст. домінуючим засобом пересування мешканців Бессарабії був кінний екіпаж. Візництвом переважно займались заможні селяни. Офіцер Генерального штабу І. Драган писав з цього приводу наступне: «Наприкінці квітня або на початку травня велика кількість возів з усіх кінців Бессарабії виїжджає на головну поштову дорогу до Кишинева, а звідти через Бендери до Одеси, навантажені пшеницею; або через оргіївські ліси з мангалами, величезними кошами, наповненими вугіллям. Звідти поверталися з сіллю, шкурами волів, вовною, салом і рибою» (Драган, 1849:103-106).

Завдяки затвердженню на початку 30-х рр. XIX ст. планів міст, з часом повітові міста ставали більш упорядкованими, створювалася відповідна мережа вулиць, облаштовувалися житлові квартали. Так, 5 квітня 1823 р. був затверджений план міста Хотину, 2 серпня 1834 р. – Кишинева, 9 лютого 1845 р. – Бельців, 31 січня 1846 р. – Сорок.

Міста Ізмаїл, Аккерман, Бендери, Кілія розбудовувалися за межами фортеці із дотриманням тогочасних містобудівних та архітектурних вимог, що зробило їх загальний вигляд максимально впорядкованим. Ці повітові міста мали чітку планувально-просторову структуру. Наприклад, в трьохстах сажнях від фортеці було розташоване поселення, яке в майбутньому отримало назву Ізмаїл. Місцеві мешканці проживали у чітко розпланованих правильних кварталах. Також, гарно розпланованим був форштадт бендерської фортеці : « квартали міста мало чим відрізняються один від одного як за своїми розмірами так і розмірами розташованих в них садиб; вулиці й тротуари однаково широкі ...» (Бессарабский календарь – ежегодник, 1910: 198).

Звітні документи засвідчують, що вже наприкінці 30-х років XIX ст. в Кишиневі налічувалось 236 вулиць та провулків, в Бендерах – 49, в Аккермані – 36, в Хотині – 34, в Бельцах – 16, в Оргеєві – 16 (НАРМ, Ф.2., Спр. 2815: 19).

Значною подією у розвитку транспорту стало те, що у другій половині XIX ст. у Бессарабії почали прокладати перші залізничні колії. Ще в 1856 році англійські підприємці порушили перед російським урядом клопотання про дозвіл на будівництво залізниці Одеса-Аккерман і далі територією Аккерманського повіту. У липні 1877 року стартувало будівництво залізниці, що з'єднала місто Бендери з Галацем на Дунаї. Це була перша залізнична магістраль на Півдні Бессарабії. Наскрізний рух поїздів залізницею Бендери — Галац відкрився вже за 100 днів після початку робіт, у листопаді 1877-го р. Однак через часті дощі повною мірою будівельники змогли вести роботи всього 58 днів. Таким чином, швидкість будівництва становила 5,24 км на

добу – це стало рекордом для свого часу. З грудня 1877 до листопада 1878 по новій магістралі було перевезено 131 647 чоловік і близько 8,5 млн пудів різних вантажів. Ця залізниця сприяла піднесенню економічного розвитку регіону. Насамперед це торкнулося річкового порту Рені, який став важливою ланкою хлібного експорту. На початку XX століття він став приймати океанські судна. В останній рік перед Першою світовою війною через цей порт було вивезено рекордну кількість хліба – понад 150 тисяч тонн (Електронний ресурс : Краєвед).

У 1885 році, Товариство Південно-Західних залізниць розробило проект лінії у напрямку Одеса-Овідіополь-Аккерман-Лейпцизька, проте, здійснення дороги затяглося з фінансових міркувань. У 1893 – 1894 рр. було прокладено 367 верст залізничних шляхів. До 1903 р. довжина залізниць у Бессарабії складала близько 800 верст (Циганенко, 2013).

Напередодні Першої Світової війни земство Аккерманського повіту ініціювало будівництва другої дороги та зібрало для цього значну суму приватних коштів. Будівельні роботи стартували навесні 1913 р., а грудні 1915 р. з Аккермана вже відійшов перший поїзд, завантажений хлібом для армії. Головним інженером дороги був колезький асесор Авдулов Павло Володимирович, а заступником – колезький секретар Башинський Віктор Володимирович. Державним інспектором з будівництва Бессарабських залізниць став статський радник Аммосов Михайло Григорович, головний ревізор – Е.М.Смугге (Електронний ресурс : Краєвед).

Протяжність дороги становила близько 149 верст. Дорога була одноколійна, пропускна спроможність – 9 пар поїздів на добу. Швидкість руху поїздів була 30 верст на годину. Вздовж всієї дороги було проведено телеграф та телефон. Також були збудовані паровозні депо та залізничні майстерні в Акермані, Арцизі та Лейпцизькій.

У той період Аккерманська залізниця переважно займалася постачанням хліба для армії та військовими перевезеннями. Протягом двох місяців вдалося доставити понад мільйон пудів хліба. Вже з 2 січня 1916 року

почав діяти пасажирський та вантажний рух – щоденно відбувався один поїзд у кожному напрямку. У цьому ж році німецька колонія Лейпцизька стала називатися Бессарабською, а Товариство Аккерманської залізниці було перейменовано на Товариство Бессарабських залізниць, а Аккерман-Лейпцизька залізниця – на Аккермано-Бессарабську. У 1917 р. ця дорога понтонним мостом через Дністровський лиман з'єдналася з лінією від Овідіюполя до Одеси (Електронний ресурс : Краєвед).

Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку зі стрімким зростанням кількості населення перед міським самоврядуванням Кишинева постало питання про пошук більш дешевого та зручного варіанту пересування міщан, ніж послуги візників. У 1888 р. міська управа Кишинева прийняла рішення про будівництво у місті кінно-залізних шляхів. Договір про будівництво та подальшу експлуатацію конки було укладено з підприємцями на прізвище Рогазинський, Романович та Світальський. Рух було відкрито 29 жовтня 1888 року. Рейки для будівництва відливали на Брянському залізничному заводі, вагони закуповувалися у Варшаві (7 відкритих вагонів) та Одесі (7 закритих вагонів). По рейках вагони тягли упряжки з двох коней.

У 1897 р. міська управа прийняла проект будівництва другої конки, метою якої було пов'язати центральну частину міста із залізничним вокзалом. На початку ХХ ст. міське самоврядування почало шукати інші альтернативи кінному трамваю. 1910 р. став часом переведення конки на електричну тягу. Міська управа прийняла відповідну ухвалу. У 1911 р. про це було досягнуто домовленості з бельгійським «Анонімним товариством», підписано концесійний договір. З 1913 р. в Кишиневі стали ходити трамваї на електричній тязі, а також було укладено нову лінію трамвая від Пушкінської вулиці до Скулянської рогатки. На Олександрівській вулиці трамвайний рух став двоколіїним. Всього на той момент у Кишиневі функціонувало 4 трамвайні маршрути. Довжина всіх маршрутів складала близько 14 км. На лінії виходило до 30 вагонів одночасно (Електронний ресурс : Краєвед).

В м. Аккермані лінія кінно-залізничного шляху почала споруджуватися в 1904 р. Ширина колії складала 1524 мм. Конка в основному використовувалася для переміщення хліба з передмість «магазинів» (складів) до пристані для завантаження на баржі. Крім того, конка служила для перевезення пасажирів. У 1905 році Будівельним відділенням Бессарабського Губернського Правління був затверджений проект щодо облаштування естакад на п'яти існуючих пристанях у м. Аккерман для потреб вантажно-пасажирської кінно-залізничної дороги. Рейкові естакади будували вище за рівень причалів, щоб зерно самопливом могло зсипатися в трюми барж. Урочисте освячення та відкриття конки відбулося 7 червня 1905 р., а наприкінці жовтня 1905 р. революційно налаштовані жителі Аккермана зупинили на кілька днів рух конки. В через кілька років, а саме у 1907 р. рейками пустили паровий локомотив (Електронний ресурс : Краевед).

Трамвай на кінній тязі існував в Аккермані Бессарабської губернії з 1904 по 1930 рік і припинив своє існування через нерентабельність.

Місцева преса часто друкувала історії, пов'язані з проблемами візничного промислу. Наприклад, в Аккермані «візники хліба прокладають свої шляхи від вулиці до вулиці, від комори до комори, а також від комори до «шльонок» і барж, нехтуються тротуарами, збивають прохожих, зіштовхуються з повозками, ламають ліхтарні стовпи, руйнують палісади, навіть дерева ламають. Місто переповнене криком, галасом і стогонами від ранку до вечора, і ніхто не приділяє цьому уваги. Управлінню, яке отримало цього року значні прибутки через врожай, слід було б розглянути можливість наймання 3-4 старости або базарних, які відповідали б за дотримання порядку на дорогах, заборону руху по тротуарах, безумовне обмеження швидкості та контроль за тим, щоб візники обходилися з чужим, а також міським майном з більшою обережністю. У випадку, якщо управління «не має засобів», можна було б зобов'язати хлібні контори, які працюють з великими фінансами цього сезону, найняти доглядачів або взяти позику для

управи. Зокрема, через обмежені можливості поліції неможливо було відслідковувати всі випадки порушень» (Електронний ресурс : Краєвед).

На початку ХХ ст. вулицями бессарабських міст почали курсувати автомобілі. Точна дата появи першого авто в Бессарабії нам не відома. Тим не менш, можна припустити, що це сталося в перше десятиліття ХХ століття. Зрозуміло, власниками автомобілів могли стати лише заможні люди. І як вони вкладали свої кошти в породистих рисаків, заводили стайні, брали участь у бігах, так і в 1908-1910 рр. стали купувати механічних «коней» і будувати їм стайні-гаражі. У лютневому номері журналу «Спорт і наука» № 9 за 1909 р. є замітка «Автомобільне сполучення Кишинів-Костюжени», де повідомлялося про перші таксі та автобуси. Повідомляється, що власником був місцевий спортсмен і любитель автомобілів бессарабський землевласник М. Ф. Суручан (Журнал «Спорт і наука», 1909, № 9). Саме він заснував у Кишиневі автомобільний гараж та став першим організатором регулярного автомобільного пасажирського руху між містом та селом у Бессарабській губернії. До появи автобусів перевезення пасажирів, Бессарабії здійснювалися на переобладнаних вантажних автомобілях «Уайт».

У газеті «Бессарабське життя» (№147 за 08.07.1911 р.) вказано, що міський голова м. Ізмаїла Федір Павлович Тульчіанов виїхав у службових справах автомобілем до міста Болград. Варто відмітити, що під час перебування на посаді міського голови Федіра Павловича у місті було введено в експлуатацію новий будинок безкоштовної міської лікарні на 50 ліжок та благодільні на 50 місць, збудовано критий ринок на Новобазарній площі, а також впорядковано кам'яну набережну на Дунаї та розпочато будівництво міського водогону. Також проведено капітальний ремонт будівлі міської управи та викладено бруківку на кількох міських вулицях, що ведуть до Дунаю. Після смерті Федора Павловича Ізмаїльська комунальна рада прийняла рішення присвоїти йому звання персонального почесного громадянина Ізмаїла, що було винятковим випадком для того часу.

Одним із перших автовласників документальні джерела називають ізмаїльського міського голову кінця XIX ст. Олександра Захаріаді. На початку 1900-х років. він був власником двох авто – «Фіата» та «Лорен-Дітріха» (Газета «Бессарабське життя», 1911, №147). Станом на 1913 р. за замітками в газеті «Придунайський край» можна було нарахувати вже близько десятка власників авто (Газета «Придунайський край», 1913).

У другій половині XIX століття царський уряд активно спрямовував свої зусилля на розвиток річкового судноплавства, приділяючи особливу увагу Дунаю. В Бессарабії, особливо на Півдні України, існували сприятливі умови для цього, оскільки тут було значно більше одноосібних власників суден порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Станом на 1 січня 1896 року вони володіли 84 суднами, що становило 36% від усіх пароплавів, приписаних до портів Чорноморсько-Азовського басейну (Шляхов, 2003: 33). У 1881 році з'явилася перша приватна пароплавна компанія на Дунаї, яка пізніше стала відомою як Російсько-Дунайське пароплавство (РДП) під керівництвом князя Гагаріна. В 1886 році, згідно із загальноімперськими тенденціями, князь Гагарін реорганізував РДП і утворив акціонерно-пайове транспортне підприємство, яке отримало назву Чорноморсько-Дунайське пароплавство.

Торговельний флот князя Гагаріна постійно зростав; у 1889 році він складався з 8 сучасних вантажно-пасажирських суден та численних буксирів, які обслуговували маршрут Ізмаїл – Кілія – Аккерман – Одеса, а також міжнародні маршрути по Дунаю (Райнов, 2003: 39). У 1897 році компанія вже налічувала 10 парових суден, 23 баржі, 19 пристаней і 28 агентств у Одесі, Варшаві та вздовж Дунаю від Вилково до Кладєєва.

Досліджуючи розвиток зв'язку, слід зазначити, що інформаційний зв'язок був першою галуззю серед складових соціальної інфраструктури провінційних міст Бессарабії, яка піддалася технічній модернізації. Цим нововведенням стала перша в світі електронна система зв'язку – телеграф. Найстарішим телеграфом того часу був телеграф Ізмаїл-Севастополь (1830).

Швидкий економічний та торговельний розвиток Півдня України вимагав організації чіткого управління краєм. Вдале розташування даного регіону на перетині водних і сухопутних шляхів, велика кількість товарів на експорт, приплив переселенців, зростання населення, значне відвідування південних портів іноземними підприємцями призводило до збільшення кількості кореспонденції, а отже, відкриття нових поштових і телеграфних установ.

Історія телеграфу в Бессарабії бере свій початок із 1855 р., коли за рахунок купецьких коштів було встановлено телеграфне сполучення між Одесою та Аккерманом, у 1859 р. побудовано телеграфні лінії між Одесою та Скулянами, Бельцями та Кам'янцем-Подільським, у 1860 р. телеграфний зв'язок з'єднав Кишинів із Москвою і Санкт-Петербургом. До реформи 1861 р. поштовий зв'язок охоплював головним чином тільки великі міста і віддалені пункти, які пролягали вздовж поштових трактів. Сільські жителі були позбавлені можливості користуватися поштою. В 1886 р. у Кишинівському поштово-телеграфному окрузі було прокладено телеграфний провід, який зв'язав Тирасполь з Бендерами (ДАОО, ф. 307, оп. 7, спр. 1: 56-61).

До 1864 р. поштові та телеграфні установи мали різне підпорядкування, а саме поштове управління підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, а управління телеграфом – Управлінню шляхів сполучення і публічних будівель (Мальцева, 1966: 17).

У 1875 р. до Управління Одеського телеграфного округу увійшли телеграфні станції 29 міст Херсонської, Подільської, Таврійської та Бессарабської губерній. З міст Бессарабської губернії увійшли телеграфні станції у Кишиневі, Бельцях, Сороках, Оргієві, Бендерах, Аккермані, Татарбунарах і Скулянах (Мальцева, 1966).

Для більш ретельного спостереження за телеграфами Одеського округу з технічної частини, цей округ у 1881 р. був поділений на сім ділянок, з яких лінії та станції Бессарабської губернії були віднесені до VI та VII дільниць:

VI ділянка – лінії: 1) від Кучурган через Тираспіль до Бендер; 2) від Бендер до Рені; 3) від Кірієт-Лунги через Тарутине - Татарбунари - Кілію; 4) від Татарбунар до Акермана; 5) від Ізмаїла через Болград – Троянов Вал до з'єднання з лінією Кишинів – Прут; 6) від Леово до Колугата; 7) від Тирасполя через Григоріополь до Дубоссар; станції: Тирасполь, Бендери, Рені, Тарутине, Татарбунари, Кілія, Аккерман, Ізмаїл, Болград, Кагул, Леово та Комрат;

VII ділянка – лінії: 1) від Бендер через Кишинів до Унгенів; 2) від Кишинєва до р. Прут і до Леова; 3) від Кишинєва до Оргєєва; 4) від Унгени через Скуляни – Великі Сороки до Ямполя; 5) від Бельц до Хотіна; станції: Кишинів, Унгени, Оргєєв, Гура-Галбіно, Скуляни, Бельці, Сороки, Ямпіль, Єдинці та Бричани.

1 січня 1886 р. в Кишинєві було організовано Управління поштово-телеграфним округом, а начальником призначено Т. Терлецького, помічником – К. Соколович. Окрім начальника та помічника, до штату Управління КПТО входили: головний механік округу А. Шешура, чиновник за особливими дорученнями – В. Угилович, діловод – А. Хітров, а також чотири помічники діловода, бухгалтер, два помічники бухгалтера, два рахівники, журналіст- архіваріус, один старший та один молодший механіки (Адрес-календарь Бессарабской губернии, 1916: 15-16).

Управління КПТО, до якого відносилися поштово-телеграфні контори і відділення Кишинівського, Бендерського, Оргіївського, Сороцького, Белецького, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів, знаходилося в Кишинєві на розі Київської і Шпитальної вулиць (Адрес-календарь Бессарабской губернии, 1916: 90).

Станом на 1893 р. кількість поштових і поштово-телеграфних установ у Бессарабській губернії складала 25 установ (Список местных учреждений почтово-телеграфного ведомства, 1893: 45).

Місцеві телеграфні установи склалися зі станцій, на яких приймалися та пересилалися телеграми, крім кількох контрольних станцій, призначених

для спостереження за телеграфними лініями, без прийому телеграм. Штат телеграфних станцій комплектувався з офіцерів корпусу інженерів шляхів сполучення та скасованих команд попереднього оптичного телеграфу.

На начальника поштово-телеграфної установи покладалися обов'язки щодо нагляду за правильним та своєчасним ходом кореспонденції та точним виконанням службовцями обов'язків як по поштовій, так і телеграфній частинах. Зокрема, по телеграфній частини, начальник був зобов'язаний стежити за порядком в апаратній кімнаті, за батареями та іншим технічним приладдям, а також вживати заходів щодо відновлення дії на лініях у разі їх ушкодження. Після утворення Кишинівського поштово-телеграфного округу, нагляд та ремонт за телеграфними лініями, які в ньому знаходилися, було покладено на начальників округів, про що у 1889 р. було видано відповідну інструкцію (Свиньин, 1867).

Незважаючи на широке розгалуження поштово-телеграфної мережі та збільшення кількості поштово-телеграфних установ в Кишинівському окрузі, після реформи 1884-1885 рр. відбулося суттєве послаблення телеграфної справи. Ця обставина пояснювалося тим, що значної частини службовців, які займалися передусім виключно телеграфним справою, після з'єднання відомств були зобов'язані займатися додатково і поштовими операціями, що негативно позначилося стані телеграфного справи. Це призводило, своєю чергою, до уповільнення телеграфної служби, що особливо помітним у середині 90-х гг. XIX ст. (Скурту, 2001).

На початку XX ст. телеграфні установи почали з'являтися у маленьких містечках Бессарабії. Наприклад, в Арцзі з'явилася поштово-телеграфна станція у 1903 році, а в 1905 році й пошта. У Кишинівському поштово-телеграфному окрузі, який охоплював простір 1591 кв. миль, телеграфних установ відповідно до простору та населення на 4 млн. 495 тис. населення припадало 98 телеграфних установ (тобто 46 тис. населення на одну телеграфну установу) (Стеткевич, 1901: 650).

Таким чином, першим елементом соціальної інфраструктури міст Бессарабської губернії був зв'язок. Історія телеграфу в Бессарабії бере свій початок у 1855 р., коли за рахунок купецьких коштів було встановлено телеграфне сполучення між Одесою та Аккерманом. Станом на 1893 р. кількість поштових і поштово-телеграфних установ у Бессарабській губернії складала 25 установ. Вивчення місцевої періодики та розпорядчої документації міського самоврядування краю показало, що в процесі проектування та популяризація засобів зв'язку та громадського транспорту брали експертні групи (інженери, науковці та громадські діячі).

2.2. Стаціонарна торгівля та заклади гостинності

Внутрішня торгівля займала одне з найважливіших місць в економічному розвитку Бессарабії. У першій половині XIX ст. найпоширенішою її формою в регіоні були ярмарки. У містах і містечках Бессарабії щорічно проводилося до 30 ярмарків. Найбільші з них були в Кишиневі, Ізмаїлі, Акермані, Кілії, Бельцах, Рені, Хотині. Виникненню нових ярмарків сприяли насамперед купці, зацікавлені в оптовій торгівлі бессарабськими товарами російським та іноземним купцям. Водночас активізувався імпорту товарів. Зокрема, у 1829 р. з інших губерній до Бессарабії було завезено товарів на 4 142 695 крб. (Бабилунга, 1978: 47).

До середини XIX ст. темпи ярмаркової торгівлі починають неухильно знижуватися. Це можна пояснити кількома факторами. По-перше, на той час ярмарки вже не могли задовольнити потреби міського населення краю, кількість якого з року в рік зростала. По-друге, популярності стає крамнична торгівля. Кількість магазинів у губернії постійно збільшувалася: у 1851 р. в

краї було 1408 крамниць, а в 1856 році – 1486. З них 159 крамниць було, в Ізмаїлі, а в селі Волонтирівка – 33 крамниці (Бачинська, 2002: 269).

З другої половини XIX ст. ярмарки стали основним місцем для укладання оптових контрактів між торговцями з різних регіонів і країн, а також використовуються в рекламних цілях. Центр ярмаркової торгівлі, де переважно торгували худобою стало місто Бельці. В окремі роки загальний оборот цього ярмарку перевищував оборот усіх інших бессарабських ярмарків. На півдні губернії конкуренцію Бельцькому ярмарку становив Аккерманський, а на півночі – Хотинський. Раз на два тижні в м. Арциз з'їжджалися купці з усієї Бессарабської губернії. Тут продавали коней, велику рогату худобу, овець, вовну, зерно, ремісничі вироби. Цей ярмарок був відомий і за межами держави. Звідси цілі табуни коней відправляли до Польщі, Франції та Туреччини. Німецькі колоністи Бессарабії продавали вирощену ними пшеницю на Тарутинському ярмарку. За даними на 1901 рік, валовий оборот Тарутинського хлібного ринку становив понад 1,5 млн. крб. щорічно (История городов и сёл УССР, 1978: 738).

Були у бессарабських міст й ряд торгових привілеїв. Так, із жовтня 1828 р. ізмаїльські купці на 20 років звільнялися від сплати гільдійських податків, а саме місто Ізмаїл – на 25 років. Однак цей наказ поширювався лише на тих підприємців, які мали свої комерційні приміщення чи нерухомість в Ізмаїлі. Одночасно з метою сприяння розвитку торгівлі в регіоні в Ізмаїльському порту було встановлено збір у розмірі $\frac{1}{2}\%$ з усіх товарів, що ввозились чи вивозились через нього. Усі отримані таким чином кошти йшли на розвиток порту (КУІА, Ф. 2., Спр.59: 2). Подібний порядок діяв і в інших портах краю.

Однією з основних статей експорту з Бессарабії було зерно, яке здебільшого вивозилося через дунайські порти. Важливе місце в експорті хліба займав Ізмаїл. Так, у 1851 р. через Ізмаїльський порт було вивезено 6 млн. бушелів пшениці. Серед експортерів зустрічаються й прізвища Ізмаїльських купців: Н. Імаді, Д. Каравасилій, Д. Дістостопуло, М. Сапун, Д. Анастасопулу, Ф. Тульчіянов і Н. Гадзірмаркаров (Балицький, 2014).

У другій половині 60-70-х рр. XIX ст. для місцевих ярмарків визначалися певні дні, тижні та місяці, коли можна було проводити ярмарок. До речі, не всі купці позитивно ставилися до проведення ярмарків у містах, оскільки вони становили конкуренцію їх крамницям, пропонуючи покупцям товари за нижчими цінами. Альтернативою в цьому питанні стали ринки. Торговці неодноразово зверталися до місцевої влади з проханням відкрити ринки. Це пояснювалося тим, що майже всі купці 2-ї гільдії мали на ринках свої лавки і звісно були зацікавлені в їх роботі.

Ярмаркова торгівля Бессарабської губернії за своїми фінансовими обсягами значно поступалася іншим губерніям. Наприклад, у 1874 р. всього у імперії було проведено 1159 міських і 5532 сільських ярмарків. У цей же рік у Бессарабії було проведено лише 21 міський і 11 сільських ярмарків, де було продано товарів на загальну суму 151 тис. крб. (Загоруйко, 1960: 48).

У другій половині XIX - на початку XX ст. бессарабські купці вели активну зовнішню та внутрішню торгівлю, що сприяло економічному розвитку краю.

З розвитком торгівлі в містах з'явилися перші заклади гостинності, такі як трактири та постоялі двори. Ці заклади тісно пов'язані із галуззю громадського харчування, оскільки надавали подібні послуги. Трактири, зокрема, спрямовані були на обслуговування іноземних купців, тоді як постоялі двори в основному обслуговували місцевих торговців. Заклади гостинності пропонували своїм клієнтам мебльовані кімнати та харчування. У 1825 році було введено «Положення про готелі, ресторани, кавові будинки, трактири і харчевні». Цим законом була визначена максимальна кількість кожної категорії у всіх містах імперії: 35 ресторанів, 46 кавових будинків, 40 трактирів та 50 харчевень. Ресторани були призначені виключно для "шановної" публіки, трактири – для середнього купецтва, а харчевні були відкриті для міщан та селян (Малишкіна, 2014: 75).

З ініціативи губернської влади та міського керівництва у містах зводили гостинні двори. Спочатку ці будівлі призначалися для торгівлі заїжджих

купців під час ярмарків. Наприклад, готелі в м. Аккермані відкривалися в двох місцях: багатші – у центрі, біля будівель міського самоуправління та розваг, і простіші – біля торгової площі. На початку XX-го ст. в Аккермані діяли два основні торгові майданчики – Гостинний двір та Торгова площа. Була ще Фортечна площа, де торгували сіном та худобою. Гостинний двір, він же Старий базар, був забудований торговими лавками. Торгували там на постійній основі місцеві купці. Торгова площа була великим порожнім простором, забудованим по периметру невеликими лавками. Торгували на площі в основному сільськогосподарською продукцією, часто прямо з возів. Для розміщення люду, приїжджих селян та фермерів навколо ринку будувалися готелі та заїжджі двори. Готельним бізнесом займалися в основному вірмени та німці. У «Путівнику по Аккерману та його околицях», виданому в 1895 р., вказана інформація про чотири готелі, що діяли в місті: гостиницы «Лівадія», «Центральна», «Комерційна» і «Севастопольська» (Тарнакін, 2011). В 1879 р. в Ізмаїлі налічувалось готелів, трактирів, кав'ярень, ідалень та гостинні дворів – 40.

Швейцарський громадянин Шарло Семадені у м. Кишиневі взяв в оренду будівлю на розі Олександрівської та Семінарської вулиць (нині – Штефана чол Маре та Г. Бенулеску-Бодоні), реконструював її та відкрив там готель, з численними, обставленими на європейський манер, номерами, а також магазинами, кафе, рестораном, де виступали відомі співаки та оркестри.

Майже всі готелі в столиці краю у минулому столітті мали європейські назви: гостиница «Лондонська», "Паризька", "Палас-готель", "Савойя"... Незважаючи на солідні назви та благородну архітектуру, деякі готелі були досить скромні. Ось як готель «Паризький» рекламував свої послуги у «Бессарабському віснику» у 1895 р. : «...Будівля тільки відремонтована, збільшено кількість номерів, з'явилися теплі ватер-клозети. Для виїздів та коней побудовані просторі стайні з підлогами та водою. При готелі

влаштована спеціальна їдальня з домашнім обідом. Номера – від 50 коп, обіди – від 40 коп.» (Тарнакін, 2011: 135).

Міське самоврядування лише наприкінці XIX ст. почало примати постанови, щодо регулювання готельної індустрії та діяльності ресторанів. Основну увагу в постановах було присвячено санітарному стану таких закладів.

Отже, зазначимо, що з кінця XVIII ст. на теренах Бессарабії починають виникати перші стаціонарні торгові центри – ринки. Водночас, протягом XIX ст. продовжували існувати стихійні форми торгівлі - ярмарки, торги та торжки. Гості міст Бессарабії могли скористатися послугами готелів, мебльованих кімнат та постійних дворів.

2.3 Розвиток освітньої та медико-санітарної галузей

Економічні проблеми були не єдиною сферою опікування міської адміністрації. Велика увага приділяється питанням, пов'язаним з поліпшенням стану освіти, якості медичного обслуговування, надання допомоги соціально незахищеним верствам суспільства тощо.

Упродовж XIX ст. сформувалась розгалужена мережа освітніх установ, у якій були представлені усі їх типи, за виключенням вищих. Процес становлення та розвитку освітньої галузі напрямку залежав від ініціатив та активності окремих місцевих аристократів – засновників та утримувачів навчальних закладів.

Заходи, вжиті в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань і благодійників, призвели до значного зростання числа громадян, які володіли навичками письма та читання, вже до кінця XIX століття. Проте, існувала потреба в нових освітніх закладах різних рівнів та спеціалізації. У 1881 році в

Бессарабії діяло 402 школи всіх відомств, де навчалося 22 тисячі дітей, що становило 20,3% дітей шкільного віку (Циганенко, 2011: 181).

За даними Кишинівської єпархії, в 1891–1892 навчальному році в Бессарабії функціонувало 847 шкіл, а в 1896–1897 – 1892. Кількість учнів зросла з 47 706 до 66 844 осіб за цей період. Однак лише 37% дітей відповідного віку відвідували школи. В Акерманському й Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і складав відповідно 70% та 46% (Бабилунга, 1978: 76).

В Ізмаїлі функціонували семінарія, чоловіча та жіноча гімназії, які на початку XX ст. були реорганізовані у класичні. В місті Сарата у 1879 р. однокласне училище було перетворене на двокласне, а у 1904 – на чотирикласне. Тут готували вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, діловодів, землемірів. У травні 1899 р. при училищі було відкрито педагогічні курси.

В другій половині XIX століття в регіоні основними навчальними закладами були міські училища, які в основному створювались місцевими органами самоврядування, громадами та окремими благодійниками. Відповідно до нового статуту гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 року, середню освіту можна було здобути у класичній чоловічій гімназії. Наприклад, у Кишиневі дворянин Є. Димитріу заснував відповідний заклад, при якому пізніше став працювати пансіон. Згодом в місті також з'явилися реальні училища за рахунок фінансування від О. Крупенського (Батюшков, 1892: 85). У 1873–1874 роках дворянин Є. Ришкан-Дерожинський віддав великі кошти на зведення та утримання реального училища в Кишиневі. З моменту його заснування він став почесним попечителем цього освітнього закладу.

Завдяки щедрій фінансовій підтримці шляхетної верстви, чисельність чоловічих і жіночих гімназій у Ізмаїлі та Акермані зросла. На початку XX століття ці гімназії були реорганізовані у класичні заклади. За їхньої підтримки також існувало Болградське центральне училище, яке у 1881–1885

роках було перетворено на гімназію. Схожі навчальні заклади діяли і в інших містах Південної Бессарабії. Наприклад, у 1890 році було відкрито шість народних училищ в Ізмаїлі, Кілії та Рені.

З 1912 р. міські училище почали перетворюватись на вищі початкові. 25 червня того ж року було прийнято «Положение про вищі навчальні училища». У 1914 р. вони відкрилися в Аккермані, Болграді, Ізмаїлі. Навчання було платни. Учні, які закінчували ці училища, отримували атестати й мали право працювати на посаді службовця державного апарату або продовжувати навчання у середніх спеціальних закладах, користуватися пільгами щодо звільнення від військової служби.

З другої половини ХІХ ст. в Бессарабській губернії починає складатися система жіночої та професійної освіти. Хоч рівень освіченості міського населення Бессарабії ще наприкінці ХІХ ст. не перевищував показник у 33 %, існуюча мережа освітніх закладів стала провідною ланкою до підвищення рівня письменності, інтелектуального та культурного рівня жителів міст в цілому (Балицький, 2014).

Після ухвалення «Положення про жіночі училища» 30 травня 1858 року розпочалася ера середньої жіночої освіти в регіоні. Відповідно до положення 1870 року, ці училища мали право перетворитися у прогімназії та гімназії. Зазвичай такі освітні заклади були громадськими або приватними. З кожним десятиліттям після реформ потреба у жіночій освіті стійко збільшувалася. Наприклад, у липні 1858 року в Кишиневі було відкрито відповідне училище. За ініціативою місцевої думи в Бельцях у 1904 році з'явилася чотирикласна прогімназія для дівчат, яку через чверть століття, завдяки пожертвуванням Марандича Геншке, перетворили у гімназію. У Кишиневі на початку ХХ століття за кошти дворянина Р. Доливо-Добровольського була відкрита жіноча гімназія для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин та сиріт.

Професійне навчання у Бессарабії бере свій початок з 1842 р., коли в Кишиневі було відкрито училище садівництва. У 1872 р. в місті при

металургійному заводі організували Олександрівську ремісничу школу. При Акерманському заводі виноградарства у 1881р. створили відповідні курси, а на базі підприємства відкрито аналогічну школу.

З метою навчання персоналу для власних маєтків дворянами, зокрема у Бельцях, Сороках, Акермані, Рені та інших містах, були створені спеціальні школи, де учні отримували знання та навички у сільському господарстві та різних ремеслах. Молодь чоловічої статі всіх станів від 14 років могла вступати до цих закладів. Такі школи розташовувалися у поміщицьких будинках, а їхні учні проживали у спеціально споруджених гуртожитках.

Створення таких культурно-освітніх установ, як бібліотеки, музеї, театри, дали значний поштовх соціально-культурному розвитку бессарабських міст та перетворили їх на місцеві культурні центри. Звісно, деякий час переважна їх більшість сконцентровувалась у головному губернському місті – Кишиневі. Створення більшості просвітницьких закладів було ініціативою місцевих заможних жителів повітових міст (дворяни та купці).

Медична сфера у містах Бессарабії в першій половині XIX століття виявилася значно нерозвиненою і неспроможною повністю відповідати потребам міського населення. Так, на початку століття в Бессарабській губернії діяв лише один госпіталь, який знаходився в Кишиневі і призначався для населення всього регіону. У Хотинському, Бендерському та Акерманському повітах діяли тільки санітарні вузли. Міщани зазвичай лікувалися вдома штатними або приватними лікарями. Кількість практикуючих лікарів була мізерною. За даними тогочасної офіційної статистики, на один повіт припадав лише 1 лікар, 1 акушер та 2-4 фельдшера. Повноцінна система медичного обслуговування почала формуватися лише у другій половині XIX ст., коли опіку над закладами охорони здоров'я взяли на себе місцеві земства.

В умовах ліберальних реформ другої половині XIX ст. справу опікування народним здоров'ям царський уряд передав до земств. Земські

заклади зосередили свою увагу на протидії епідеміям, опікуванні господарських частин відомчих лікувальних і благодійних закладів, підготовці необхідних медично-санітарних кадрів. До введення земських закладів у краї існували лікарняні заклади Приказу громадської опіки, яких було дуже мало.

З початком 70-х років XIX століття спостерігається помітне збільшення кількості лікарень у містах Бессарабії. Значний внесок у формування системи закладів охорони здоров'я у повітових містах робила приватна ініціатива. Єврейська лікарня в Бельцях була заснована на приватні кошти у 1861 році. Першою громадською лікарнею у цьому місті ініціював видатний російський і молдавський хірург, анатом Д. Виводцев (син видатного бессарабського землевласника, спадкового почесного громадянина міста Бельці). З огляду на відсутність інших медичних установ у місті, лікарня приймала хворих усіх соціальних верств, незалежно від їхньої конфесійної та етнічної приналежності. Загалом лікарня була спрямована на обслуговування менш забезпеченого населення, оскільки ті, хто міг оплачувати своє лікування, користувалися послугами вільнопрактикуючих лікарів. У 1879 р. в лікарні нараховувалось 15 ліжок (Електронный ресурс: Книга «Бельцы-585»). До середини 70-х рр. в Кишиневі вже діяло 6 лікарень.

У 1869 р. було створене Бессарабське земство, а фактично почало функціонувати у 1870 р. Під патронатом земства знаходилися: Кишинівська губерньська земська лікарня, пологовий будинок, дитячий притулок, притулок для осіб похилого віку, медична бібліотека та земська аптека (Веселовский, 1911: 129).

У 1870 р. в Татарбунарах Акерманського повіту відкрили санітарну ділянку, де працював один фельдшер. Ділянка обслуговувала населення двох волостей – 8647 осіб (История губернской земской медицины, 1893: 6). На неодноразові клопотання та вимоги мешканців відкрити у Татарбунарах лікарську дільницю чи лікарню земські збори відповідали відмовою.

Акерманський і Бендерський повіти мали одного окружного лікаря, що належав до Відомства державного майна.

Через недостатність організованої медичної допомоги, у найбільш населених пунктах повітів селились вільно-практикуючі лікарі. Такий був, наприклад, у німецькій колонії Сарата Акерманського повіту. Також існував такий вид лікарняних закладів, як аптеки. Вони розташовувались, по-перше, при всіх лікарнях і при 5 волосних прийомних покоях Міністерства державного майна (История губернской земской медицины, 1893: 7). Також у всіх містах були вільні аптеки. Крім того, вони постійно виникали майже у кожному великому селищі. На території Українського Подунав'я такі аптеки були у селищах Татарбунари і Тарутине Акерманського повіту.

У 1872 р. до приватної єврейської доєдналась влаштована земством лікарня в Бельцях. Земські лікарні були відкриті в Сороках і Хотині.

Протягом 1872 року на території Бессарабської області вирувала епідемія холери. До влаштування земських закладів на території Подунав'я щепленнями займалися віспенники і цирульники, яких у 1868 році нараховувалось 181. З них 26 – у містах, інші дуже нерівномірно розподілялися по території повітів. На території Акерманського повіту таких осіб було 9. Жалування отримували всього 7 із 181. Це були особи, що працювали в казенних селищах (История губернской земской медицины, 1893: 8).

Станом на 12 вересня 1872 року було складено відомість про перебіг епідемії холери в Бессарабській області. По Акерманському повіту до відомості потрапили 3 селища: Чобручі, Толмази, Семенівка. У Чобручах з початку виникнення епідемії до 26 серпня 1872 року було зафіксовано 58 хворих: 32 особи, що вилікувались, 22 померлих, 4 залишилось на лікуванні. У Толмазах: 23 захворіло, 7 вилікувалось, 12 померло, 4 залишилось на лікуванні. У Семенівці за цей період не зафіксовано хворих на холеру, вони з'явилися пізніше – за період з 26 серпня по 13 вересня: захворіло – 3, померло – 1, залишилось на лікуванні – 2. У Чобручах за період з 26 серпня

по 13 вересня зафіксовано значно меншу кількість хворих – 2, вилікувалось – 5 (4 з яких залишились з попереднього періоду), померло – 1. У Толмазах за цей період не зафіксовано хворих, вилікувались ті 4 особи, що залишились на лікуванні до 26 серпня (ДАОО, Ф.1, Оп.249, Спр.226: 7).

У відомості, складеній 7 жовтня 1872 року, за період з 13 вересня по 7 жовтня фігурує селище Семенівка Акерманського повіту: захворіло – 2 особи, померло – 2 особи (ДАОО, Ф.1, Оп.249, Спр.226: 96).

За період з 7 жовтня по 4 листопада по Акерманському повіту фігурує селище Тудорове: захворіло – 12 осіб, померло – 7, продовжило лікування – 5 (ДАОО, Ф.1, Оп.249, Спр.226: 127).

За період з 4 листопада по 4 грудня епідемія холери на території Акерманського повіту продовжувалась у селищі Тудорове і з'явилась у Петрівці. У Тудоровому залишилось на лікуванні з попереднього періоду 5 осіб, вилікувалось – 5 осіб. У Петрівці захворіло 22 особи, вилікувалось – 12, померло – 4, продовжило лікування – 6 (ДАОО, Ф.1, Оп.249, Спр.226: 139).

З 4 по 23 грудня 1872 року епідемія холери продовжилась тільки на хуторі Петрівка: 6 осіб залишилось з минулого разу, захворіло – 10 осіб, вилікувалось – 9, померло – 5, продовжило лікування – 2 (ДАОО, Ф.1, Оп.249, Спр.226: 144).

На початку 90-х рр. XIX ст. в «Огляді Бессарабської губернії» зазначалось, що «лікарська медична допомога взагалі вкрай недостатня за кількістю населення в губернії. Неминучим наслідком цього положення є повсемісне переповнення лікарень і у зв'язку з цим неможливість відокремлення хворих по окремих групах захворювань» (Обзор Бессарабской губернии, 1882: 23]. Це особливо помітно було в лікарні Кишинівської земської лікарні, яка майже постійно стикалася із завищеною кількістю тих, хто потребував медичної допомоги чи медичного спостереження. Ординатор терапевтичного відділення Кедров повідомляв: «... з кожним роком зростає середня щоденна кількість хворих Тіснота доходить до крайніх меж. Важкі хворі розміщуються на підлозі поміж ліжками, які усі зайняті.

Потрібно бути дуже хворим ... , щоб винести цю тісноту і сусідство неохайних і безпокійних хворих, яких хоть якось відокремити немає можливості» (Вестник Бессарабского Земства, 1882: 26). У 1882 р. лікарня вміщувала 300 осіб хворих, у тому числі 143 душевнохворих.

Так само досить незручною виявилась земська лікарня в Бельцях. У звіті повідомлялось, що «за своїм тісним приміщенням, антигігієнічній обстановці і поганому внутрішньому облаштуванню вона взагалі не задовільняє своєму призначенню» (Обзор Бессарабской губернии, 1882: 24). Ще гіршою була ситуація в Бендерах. В цьому місті тяжко хворі городяни, через відсутність медичного закладу, змушені були прямувати до Кишинівської земської лікарні, що було пов'язано із значними труднощами для самих хворих (Обзор Бессарабской губернии, 1882 : 24). Лише у 1889 р., коштами місцевого підприємця І. Нісенбойма, в цьому місті була побудована громадська лікарня. При ній були улаштовані: поліклініка, будинок для осіб похилого віку, розрахований на 40-50 місць, і притулок для єврейської громади міста.

В останній чверті XIX ст. у незрівнянно кращому становищі перебувала мережа медичних закладів в придунайських містах. Це пояснювалось тим, що після входження придунайських земель до складу Російської імперії у 1878 р., усі сфери громадського життя краю, у тому числі охорона здоров'я, знаходились під пильною увагою російського керівництва. Невипадково, у «Огляді» 1882 р., підкреслювалось «відмінне у всіх відношеннях облаштування лікарень у возз'єднаній ділянці Бессарабії» (Обзор Бессарабской губернии, 1882: 24). Серед них були: нововлаштована на кошти міської громади лікарня на 30 ліжок в місті Ізмаїлі, земська лікарня в Болграді на 30 ліжок і земська лікарня в Кагулі із тією ж кількістю ліжок.

Станом на 1879 р. тільки у Ізмаїльському повіті працювало 68 лікарів, половина з яких, а саме 29 осіб були на службі уряду, а всі інші утримувались за рахунок земства. Із 1892 р. губернське санітарне бюро Бессарабського земства очолив О.В. Корчак-Чепурківський і завідував ним аж до 1897 р.

Акерманський повіт мав 5 земських лікарень: Акерманську, що розташовувалась при Олександро-Маріїнській богодільні Червоного Хреста і мала 8 ліжок; Саратську, що розташовувалась при Олександрівському приюті і мала 8 ліжок; Тарутинську, що розташовувалась у найманій будівлі і мала 13 ліжок; Волонтирівську, що розташовувалась у найманій будівлі і мала 12 ліжок; Кубейську, що розташовувалась у найманій будівлі і мала 4 ліжка. Медичний персонал складався з 5 дільничних лікарів, 18 фельдшерів, 1 ветеринарного лікаря і 1 ветеринарного фельдшера.

Протягом періоду з 1 вересня 1879 року по 1 вересня 1880 року кількість хворих у лікарнях повіту склала: в Акерманській – 62, у Саратській – 78, у Тарутинській – 168, у Волонтирівській – 121, у Кубейській – 35. Всього лікувалось 464 особи, з яких 421 вилікувалась, 8 померло, 35 продовжило лікування. Прийом хворих до лікарень відбувався без особливих формальностей за розпорядженням лікаря, за вимогами сільської і волосної влади, поліції і за власним проханням хворих та їх родичів. Дільниці лікарі відвідували тільки під час епідемій, окремих хворих відвідували рідко, так як основною їх функцією було завідування лікарнею. Фельдшери відвідували селища два рази на тиждень для здійснення щеплень проти віспи. Для поїздок фельдшери і лікарі користувалися безкоштовно кіньми за білетами земської управи. Бідним хворим ліки видавалися безкоштовно. Амбулаторні хворі страждали, в основному, від лихоманки, катару і золотухи.

Питання належної організації санітарного сектору в Бессарабії було предметом обговорення на V (1887 р.) та VI (1888 р.) конгресах лікарів. Саме тут було запропоновано введення посади губерньського медика-санітара, обов'язки якого включали збір статистичних відомостей медичного спрямування (кількість народжених, померлих, хворих); організація проти епідеміологічних заходів та пропаганди (Циганенко, 2013: 143).

З епідемічних хвороб на території Українського Подунав'я розповсюджувались віспа, дифтерит, кір, коклюш, розлад шлунку, черевний тиф. Для боротьби з епідеміями вживались карантинні і гігієнічні заходи.

Крім того, для боротьби з епідемією віспи проводилось посилене щеплення. Фельдшерами було здійснено 4601 щеплення, вільними особами – 3711 (Вестник Бессарабского земства, 1881: 32-36).

Із доповіді VI з'їзду лікарів та представників повітових земств Бессарабської губернії у Кишиневі у 1888 році дізнаємося, що Волонтирівська лікарня розташовувалась вже у новій споруді, побудованій земством і складалася з 2 великих палат, що містили по 6 ліжок і 4-х палат по 2 ліжка у кожній, та однієї кімнати для фельдшера і доглядальниці. Палати були розподілені на два відділення, з ізолюваними для кожного ходами, окремо для жіночої половини, і окремо для чоловічої. Кожне відділення мало окремі кімнати з ванною і окремі ватерклозети. Лікарняна будівля мала окремі споруди для адміністрації, у яких розташовувалися: аптека, прийомні для амбулаторних хворих, операційна і цейхгауз з лікарняними речами. Догляд за хворими виконувала наймана прислуга, що складалася з двох осіб. Кількість ліжок у Волонтирівській лікарні – 15 (Протоколы заседаний и доклады VI съезда врачей и представителей уездных земств Бессарабской губернии в Кишиневе, 1888: 234).

Зміни, що відбулися після VI з'їзду лікарів полягали у наступному: в селищі Тарутине побудовано нову лікарню, а в селищі Кубей (Кубейська дільниця) повітове земство придбало будівлю, де розташовується лікарня, ставлячи перед собою мету надати приміщенню належного вигляду. Влаштовано ще одну дільницю з прийомним покоем на 2 ліжка у селищі Старокозачому, у наслідок чого було збільшено і фельдшерський склад ще на 3 одиниці. Лікарняних дільниць в Акерманському повіті – 6. Крім того, у містечках Татарбунари і Байрамча існують вільно-практикуючі лікарі, що отримують від земства по 300 крб. на рік субсидії, яка видається товариством, що запросило цих двох лікарів. Їх діяльність обмежується тільки названими містечками. А звіт про діяльність вони повинні надавати дільничному лікарю. Амбулаторії у місцях проживання лікарів

розташовуються при лікарнях (Седьмой губернский съезд врачей и представителей земств Бессарабской губернии, 1893: 32-33).

Оскільки в Бессарабії не вистачало кваліфікованих санітарних лікарів, Бессарабське земство запрошувало лікарів з інших губерній. Наприклад, з Херсонської губернії до Бессарабії приїхали дві жінки-лікарки, які мали великий досвід роботи в епідемічних осередках М.П. Рашкович та Ю.А. Квятковська. Згодом О.В. Корчак-Чепурківський домігся уведення посади міського санітарного лікаря та запропонував зайняти її Т.Ф. Чорбу (Попушой, 1966: 63-73).

У зв'язку з неможливістю лікування хворих на холеру в стінах земської лікарні, а також з метою запобігання подальшого поширення епідемії, за ініціативою О.В. Корчака-Чепурківського було створено губернський земський барак саме для таких хворих. Потім за цим зразком були створені холерні лікарні та бараки у інших повітах Бессарабської губернії (Рашкович, 1896: 224).

У 1884 р. в Кишиневі відбулось відкриття дитячої лікарні, яка від початку свого заснування була розрахована на 15 ліжок. До кінця століття їх кількість зросла до 40. В лікарню приймалися діти до 14 років, за винятком немовлят. Сам заклад утримувався за рахунок членських внесків та приватних пожертвувань, що надходили до Кишинівського благодійного товариства (Бессарабский календарь, 1897: 85; Бессарабский календарь, 1899: 91).

У 1891 році з'являється посада губернського медика-санітара. Вже протягом цього року на Акерманській дільниці було зроблено 2231 щеплення, у лікарні – 35, на Волонтирівській дільниці дані відсутні, на Кубейській – 3180, Саратовській – 2732, Тарутинській – 1475, Старокозачій – 557, Байрамській – 1019. Захворюваність на віспу була майже відсутньою у попередні 3 роки.

У 1892 р. у столиці краю було відкрито першу міську інфекційну лікарню на 25 місць, де велося безкоштовне лікування дітей. Станом на 1897

р. у ній пролікувалося понад двісті хворих. Із її відкриттям стан санітарної справи в Кишиневі значно покращився, тому що інфекційних та туберкульозних хворих стали лікувати в окремій лікарні. Також барак для інфекційних хворих функціонував у Гербовецькій громаді Російського Товариства Червоного Хреста (Попушой, 1966: 62-63). Упродовж 1892-1897 рр. в Акерманському повіті велику увагу земські лікарі приділяли санітарній просвіті населення, особливо в школах.

Серед спеціалізованих медичних закладів варто виділити й влаштований у 1899 р. стаціонар очних хвороб на 10 місць. У 1909-1910 рр. за рахунок приватних пожертвувань була зведена нова будівля лічниці. Кількість стаціонарних хворих тут у день доходила до півсотні, амбулаторних – до 35 тис. відвідань на рік (Тарнакин, 2011: 213).

Наприкінці XIX ст. у Бессарабської губернії загальна кількість лікарень перевищувала тридцять установ, які до того моменту переважно були сконцентровані в Кишиневі. Серед них були сирітські притулки, благодійні та нічліжні будинки, призначені для дітей-сиріт, безпритульних осіб, літніх людей та немічних. Значний приріст кількості кваліфікованих лікарів відбувся в період з 1880 по 1890 роки. Якщо в 1880 році в містах було 52 лікарі, то вже на початку 90-х років XIX століття (за даними на 1891 рік) їх кількість збільшилась до 116 осіб (Новороссийский календарь, 1892: 221).

На початку XX ст. губернське земство утримувало Кишинівську земську лікарню з психіатричним відділенням при ній, Костюженську психіатричну лікарню та пологовий притулок. Повітові земства утримували 8 лікарень, 18 санітарних пунктів. Крім земських медичних установ у Бессарабії діяли ще медичні заклади, які утримувалися самими містами, єврейською спільнотою та приватними особами. Увесь медичний персонал губернії в 1901 р. складався з 220 лікарів-чоловіків, 11 лікарів-жінок, 242 фельдшерів, 48 фельдшериць, 43 акушерок і повивальних бабок; 63 сестер милосердя, 30 дантистів, 4 дантисток, 10 масажистів (Крушеван, 1903: 61). Повноцінна санітарна організація, яка включала лікарів у повітах, була

офіційно започаткована лише у 1912 році. Однак, через початок Першої світової війни, вона не змогла розгорнути широкомасштабну діяльність.

Варто відзначити, що окрім загальнодоступних, в містах існували медичні установи для потреб різних закладів і відомств, за рахунок яких вони утримувались. Наприклад, на початку 60-х рр. в повітових містах при острогах існували тюремні лікарні: в Кишиневі – на 15 ліжок, в Оргеєві – на 10 ліжок, Бельцях – на 15, Хотині – на 15, в Бендерах – на 15, в Аккермані – на 10 (Обзор Бессарабской губернии, 1887: 14). У 80-х рр. XIX ст. у віданні Міністерства народної освіти і Духовного відомства знаходилося 4 лікарні: одна при Кишинівській I-й класичній гімназії, одна при Духовній семінарії, одна при чоловічому духовному училищі і одна при жіночому духовному училищі (Обзор Бессарабской губернии, 1887: 11). Навіть при обслуговуванні обмеженого числа осіб, ці заклади мали значний вплив на розвиток системи охорони здоров'я міського населення. На зорі XX століття в бессарабських містах почали з'являтися пологові будинки, які також входили до системи охорони здоров'я. Перше відділення родопомочі відкрилося ще у 1872 році в Кишинівській земській лікарні. Спочатку це обставина хвилювала багатьох жінок, які віддаючи перевагу народженню власних дітей, дивилися на ці установи з певним недовірою. Одне з видань бессарабського земства повідомляло, що жінки сприймали заклад із сумнівом (Сборник Бессарабского земства, 1875: 93). Після перенесення цього відділення в окрему будівлю сирітського відділення вагітні жінки стали частіше користуватися його послугами. Родопомічне відділення було розташоване у кам'яному флігелі з п'ятьма кімнатами, дві з яких були призначені для породіль.

У першому десятиріччі XX століття кількість пологових будинків зросла до чотирьох: три в Кишиневі та один в Бендерах. Якщо у 1904 році в них було 24 ліжка, то у 1910 році вже 38. Збільшення кількості ліжкомісць було обумовлено зростанням народжуваності. Так, у 1904 році в цих установах народилось близько 700 немовлят, в той час як у 1910 році ця

цифра зросла до приблизно 1800 (Обзор Бессарабской губернии, 1904: 25; Обзор Бессарабской губернии: 76).

Отже, міська адміністрація повітових міст Бессарабії велику увагу приділяла питанням, пов'язаним з поліпшенням стану освіти, якості медичного обслуговування, надання допомоги соціально незахищеним верствам суспільства тощо. Повітові земства утримували лікарні та санітарні пункти. Окрім земських медичних установ на теренах Бессарабії діяли ще медичні заклади, які утримувалися самими містами, єврейською спільнотою та приватними особами.

2.4 Становлення та розвиток пожежної справи

Проблема розвитку пожежної справи має важливе значення в історії соціально-економічного розвитку суспільства, оскільки з її вивченням пов'язане й дослідження таких важливих питань, як роль держави у підтримці пожежної безпеки, взаємодія пожежної охорони з владними структурами, населенням та громадськими організаціями, вплив стану пожежної безпеки на соціально-економічний розвиток регіону.

У XIX столітті відбулися кардинальні зміни в організації пожежної охорони та розвитку пожежної справи. Аналіз ситуації в галузі пожежної охорони того часу показав, що далі нецільно залучати населення до гасіння пожеж. Внаслідок цього уряд Російської імперії прийняв рішення про створення професійних пожежних команд у всіх містах країни. Тоді працівників цієї професії називали «майстрами вогняної справи» або ж брандмейстерами («brand» у перекладі з німецької – «пожежа»). Перші згадки про функціонування пожежних команд на теренах Бессарабії відносяться до 30-х рр. XIX ст.

Періодично видавалися офіційні документи, спрямовані на запобігання пожеж та створення пожежної охорони. У 1857 році пожежне законодавство було систематизоване в пожежному Уставі, який складався з 7 глав та 50 статей. У статуті визначався порядок організації пожежних команд у містах, висвітлювалися заходи з попередження пожеж у містах, селах та на кораблях, визначався порядок гасіння та розслідування пожеж, а також встановлювалися правила компенсації збитків і винагородження працівників пожежної охорони та військослужбовців. Також визначалися санкції за порушення правил пожежної безпеки.

У 1878 році були випущені «Тимчасові правила про заходи обережності в лісах». Того ж року були опубліковані «Тимчасові правила щодо заходів обережності від пожежі в селищах». У 1907 році Міністерство внутрішніх справ розіслало на місця "Тимчасові правила організації міської пожежної команди".

Тривалий час професійні пожежні команди розміщувалися при поліцейських дільницях на з'їжджих дворах, до того ж у погано пристосованих приміщеннях. Така ситуація зберігалася майже в усіх містах України до 80-х років XIX ст.

За штатом 1826 р. у містах Бессарабії забезпечити належну пожежну охорону мали: в Ізмаїлі – 8, Аккермані, Бендерах, Хотині, Бельцах та Рейнах по 6, а в Кілії 4 особи. На утримання кожного виділялося по 200 левів в рік із обласних доходів. За штатом 1828 р. при Кишинівській міській поліції до пожежної команди входили 1 брандмейстер та 12 рядових (Чехов, 1892: 167). Служба субсидувалася урядом, рядові отримували провіант з рахунку міських доходів. У 1830 р. пожежна служба мала в своєму розпорядженні наступний інструмент: 8 коней, 5 труб, 8 шлангів, 8 бочок, 8 відер, 16 гаків, 19 багрів, 10 вил, 2 дроги і 4 драбини (Електронний ресурс: Пожежна служба Ізмаїла). Приблизно тоді пожежній команді було виділено ділянку на тодішній околиці міста для спорудження будівлі та каланчі. Тодішня околиця – зараз центр Кишинева.

За наказом Сенату від 26 вересня 1830 р. у м. Ізмаїлі було засновано Канцелярію Ізмаїльського градоначальника. До Ізмаїльського градоначальства входили міста Ізмаїл, Кілія, Рені, Вилкове та прилеглі села. Йому підпорядковувались фортеці Ізмаїл та Кілія. На посаду Ізмаїльського градоначальника було призначено генерал-лейтенанта Сергія Олексійовича Тучкова. Утримання пожежної команди для забезпечення пожежної безпеки у фортеці Ізмаїл та місті Тучкові входило у функції поліції. Станом на 1 квітня 1832 року до штату Ізмаїльської поліції входив брандмейстер із щорічною платнею 500 рублів (Електронний ресурс: Пожежна служба Ізмаїла).

З метою оперативного гасіння пожежі поліція наказувала всім мешканцям міста та фортеці проставити номери на своїх будинках олійною фарбою. У разі виникнення пожежі кожен мешканець мав з'явитися за вказаною адресою, маючи при собі бочку з водою, драбину та сокиру. Міські жителі мали по черзі привозити щовечора до поліції по дві бочки води, які у разі пожежі можна було терміново доставити на місце події. На утримання пожежної частини міська поліція щорічно отримувала від казначейства 1800 рублів та 720 рублів із міських доходів.

У період з 1830-х до початку 1850-х рр. пожежна частина ледь виживала, страждаючи від нестачі фінансування. Створені на початку століття професійні поліцейські пожежні загони діяли лише в губернських центрах і великих повітових містах. Особливо негативно така ситуація позначилася на організації пожежної охорони в малих містечках губернії. У зв'язку з цим у 1835 р. затверджено було клопотання графа Воронцова про те, щоб по всіх містах Бессарабії були на постійній основі пожежники, як зазначено у штаті 1836 р. з оплатою із зазначеної для цього суми. Якщо, цієї суми буде недостатньо, то поліціям дозволено було наймати стільки людей, на скільки буде достатньо засобів (8 616) (Чехов, 1892: 167).

У 1837 р. Бессарабський Військовий Губернатор наказав Ізмаїльському градоначальнику С.А.Тучкову зобов'язати міського архітектора

Домбровського скласти кошторис на будівництво спеціалізованої будівлі для пожежної частини та сараю для зберігання пожежного інвентарю. У свою чергу міська рада направила 17 червня 1839 р. клопотання генерал-губернатору краю про дозвіл їй віднести витрати на улаштування в м. Ізмаїлі пожежних інструментів і необхідних для цього будівель на рахунок сум, місту належать, з різних статей за період 1837–1838 рр. Сума сягала 45 тисячах рублів і зберігалась в конторі Одеського Державного Комерційного Банку. Уважно вивчивши проекти планів і кошторису, виконуючий справи генерал-губернатора «дозволив влаштувати пожежну частину з міських коштів, а саме 19267 рублів 02 копійок і віднести рахунок капіталу в ... банку» (Електронний ресурс: Пожежна служба Ізмаїла).

У 1851 р. кишинівські пожежники були забезпечені спеціальними головними уборами – металевими касками. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. пожежна команда м. Кишинєва складалася з 94 осіб при 56 конях (Електронний ресурс: Пожежна служба Кишинєва). Наприклад, у відомостях про стан пожежної частини у місті Ізмаїлі за 1853, 1856 роки зазначено, що пожежна частина складалася з 1 брандмейстера та 8 робітників. У пожежному обозі було шість коней з упряжжю.

Документальні відомості про будівництво каланчі при будівлі пожежної команди у м. Ізмаїлі датуються 1885 р. До міської управи надійшов перелік будівельних матеріалів із зазначенням їхньої вартості від міського архітектора Семечкіна. 27 тисяч білої та напівбілої цегли було придбано у Степана Кольцова, 2180 мірок піску доставили мешканці передмістя Ларжанка та селища Бабелі. З доповіді архітектора за 10 вересня 1887 року відомо, що майстер Янковський встановив штиль вагою 7 пудів 11 фунтів (Електронний ресурс: Пожежна служба Ізмаїла).

Кращою пожежною каланчею Бессарабської губернії вважалася каланча у м. Болград. Вона будувалася за проектом вихідця з родини зодчих, швейцарця італійського походження, автора багатьох будівель і споруд в Бессарабії, архітектора Олександра Йосиповича Бернардацці. У Болграді він

спроектував пожежну вежу з цегли і ракушняку. Ініціатором її будівництва став губернатор Бессарабії генерал-лейтенант Олександр Петрович Константинович. Будівництво каланчі, з якої відкривався вид на саме місто та прилеглі села, велося з 1896 по 1898 роки, чергування велося на ній аж до 1965 року.

В останній чверті XIX ст. почали прогресивно зростали видатки на потреби пожежної охорони міст губернії. У 1892 році в рамках робіт з влаштування в Кишиневі водопроводу було збудовано дві водонапірні вежі. В одній з них була облаштована нова пожежна частина.

Система протипожежної безпеки включала 14 організацій:

1. Атакська пожежна частина
2. Атакська пожежна команда
3. Атакське пожежне товариство
4. Бельтська пожежна команда
5. Бельцький комітет про влаштування пожежної частини
6. Ізмаїльська пожежна команда
7. Кишинівська пожежна команда
8. Кишинівська пожежна частина
9. Кишинівський пожежний обоз
10. Леївська пожежна команда
11. Гумська пожежна команда
12. Сорокська пожежна команда
13. Скулянська сільська пожежна дружина
14. Скулянський пожежний обоз

Місцева влада найбільших повітових міст опікувалась забезпеченням протипожежних заходів: перевірка улаштування дахів, камінів та димарів; огляд і очищення труб і печей; створення системи протипожежного водопостачання тощо. Однак протипожежні постанови були недосконалими, що давало можливість майже безкарно зловживати правилами пожежної безпеки.

Початок XX ст. характеризується технічною модернізацією протипожежного захисту. Впровадження електричної сигналізації прискорило прибуття вогнеборців на місце події надзвичайних ситуацій.

Також, пожежників вже почали викликати по телефону. У 1905 році в пожежній частині м. Кишинєва нараховувалось: 1 брендмейстер, пожежних старост та робітників – 60, коней із упряжжю – 45, 7 труб та 14 рукавів до них, 14 бочок, один рятувальний канат, 40 відер, 12 драбин, багрів – 18 та 40 сокир. Вартість утримання обозу сягала – 21 000 рублів (Електронний ресурс: Пожежна служба Кишинєва).

Зі звіту про стан та діяльність пожежної команди у м. Ізмаїл за 1911 рік дізнаємося, що особовий склад команди складався з брендмейстера, старости, 13 сокирників, 8 кучерів. Склад пожежного обозу включав 22 коня, 4 річкових труби, 6 бочок (КУІА, Ф. 2, спр. 568: 12). Для гасіння пожеж вода доставлялася бочками із водопровідних пожежних кранів. Сигнали пожежної тривоги подавалися з дзвіниці Свято-Дмитрієвської церкви. Після подачі тривоги пожежна команда прибувала до найвіддаленішого району міста – Копаної балки – протягом 12 хвилин.

В останній чверті ХІХ ст. почали прогресивно зростали видатки на потреби пожежної охорони міст губернії, але це збільшення не відповідало загальним видаткам органів міського самоврядування. Відсоткове співвідношення витрат на пожежогасіння до загального обсягу витрат міст різко скоротилося.

Початок ХХ ст. характеризується технічною модернізацією протипожежного захисту. Впровадження електричної сигналізації прискорило прибуття вогнеборців на місце події надзвичайних ситуацій. Також, пожежників вже почали викликати по телефону.

Таким чином, для ефективного захисту населених пунктів від пожеж місцева влада проводила роз'яснювальні профілактичні заходи, наголошувала на заміні пожежонебезпечні матеріалів на будівлях на вогнестійкі, забезпечували протипожежне водопостачання та ініціювали створення добровільних пожежних команд.

Зусиллям земств та громадськості поставити вирішення проблеми пожежної охорони населення на державний рівень знайшли своє

відображення у політиці уряду тільки після рефолуції на початку XX ст. Здійснення протипожежних заходів за рахунок державної скарбниці відтепер покладалося на особливу нараду губернської землевпорядної комісії на чолі з чільником губернії.

Отже, процес формування міської пожежної охорони розтягнувся на досить тривалий період. Протягом XIX ст. уряд періодично видавав керівні документи, спрямовані на попередження пожеж і створення пожежної охорони, які в результаті створили об'єктивні умови для поліпшення пожежної справи у всіх містах Південної України. Відбулося посилення впливу органів міського самоврядування на діяльність пожежних підрозділів через надання права міським радам приймати локальні постанови про протипожежну охорону. Вже у 90-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст. сформувалися засади для модернізації та реорганізації пожежної справи та переведення поліцейських пожежних підрозділів на громадські.

Висновки до розділу

У другій половині XIX ст. модернізація міської соціальної інфраструктури розпочалася із реалізації зведення таких масштабних технологічних проєктів, як телеграф, поштова служба, освітлення, залізниця та трамвай, водогін тощо. Ці складові мережі соціального-побутового обслуговування потребували значних капіталовкладень, тому стали зоною перетину інтересів міського самоврядування, підприємців, громадськості та імперської влади.

Поштова служба, телеграф та телефон підпорядковувалися імперській владі. Торгівля, заклади гостинності та громадського харчування здебільшого були представлені приватним сектором. Міська адміністрація повітових міст Бессарабії велику увагу приділяла питанням, пов'язаним з поліпшенням стану освіти, якості медичного обслуговування, надання допомоги соціально незахищеним верствам суспільства тощо. Повітові земства утримували лікарні та санітарні пункти. Окрім земських медичних установ на теренах

Бессарабії діяли ще медичні заклади, які утримувалися самими містами, єврейською спільнотою та приватними особами.

Протягом XIX ст. уряд періодично видавав керівні документи, спрямовані на попередження пожеж і створення пожежної охорони, які в результаті створили об'єктивні умови для поліпшення пожежної справи у всіх містах Південної України. Відбулося посилення впливу органів міського самоврядування на діяльність пожежних підрозділів через надання права міським радам приймати локальні постанови про протипожежну охорону. Вже у 90-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст. сформувалися засади для модернізації та реорганізації пожежної справи та переведення поліцейських пожежних підрозділів на громадські.

РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» (9 КЛАС)

3.1. Методика викладання історії рідного краю у 9 класі ЗЗСО України

Ключовим елементом у формуванні національної самосвідомості учнів є дослідження історії свого рідного краю, що глибоко взаємодіє з історією всієї країни та є її невід'ємною частиною. Знання історії рідного краю є важливою складовою формування високих концепцій, таких як "Батьківщина" і "патріотизм". Рідний край є свого роду "малою Батьківщиною", представляючи конкретну територію, звідки кожна особа починає свідоме існування та виробляє власні переконання.

Головною метою вивчення історії рідного краю є розвиток історичного мислення, формування логіки історичного пізнання, а також осмислення історичних процесів на прикладах конкретної регіональної історії, близької учням. Це дає можливість зберегти пам'ять про видатних людей, які народилися чи жили в цій місцевості, про важливі події, що відбулися в конкретному регіоні.

Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті та Концепція шкільної історичної освіти націлені на глибоке вивчення історії рідного краю. Шкільна програма історії України визначає уроки, присвячені вивченню історії краю, які проводяться після аналізу кожного етапу розвитку суспільства, від найдавніших часів до сучасності. Це надає вчителю можливість використовувати передбачені знання учнів, набуті під час вивчення конкретної теми чи розділу, для узагальнення, конкретизації, розширення та зроблення доступнішими цих знань. Такий підхід дозволяє збагачувати вивчення історії рідного краю географічними назвами та особливостями життя людей під час різних періодів його історії.

В 9 класі курс історії України подає виклад подій, явищ та процесів, що відбувалися на українських землях упродовж «довгого» XIX століття. Він має за мету сформувати в учнів знання і розуміння особливостей розвитку українських земель у складі Австрійської та Російської імперій. Особлива увага приділяється модернізації та її впливу на соціально-політичне і культурне життя населення України. Значну увагу в курсі історії України приділено питанням українського національного відродження.

Історію України в 9 класі учні вивчають за підручниками: В. Власова, О. Гісем, О. Реєнта, які відповідають сучасній програмі навчальної дисципліни. Ці підручники дозволяють учням ознайомитися з історичним процесом з кінця XVIII до початку XX ст., коли українські землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської. Вони містять інформацію про ключові події та процеси, що відображають історію України та її взаємодію з іншими країнами та народами. При цьому підручники містять не лише наукову інформацію, але й ілюстрації, карти, уривки з історичних джерел, репродукції та інші додаткові матеріали, що сприяють кращому засвоєнню матеріалу.

Уривки з історичних джерел, що подані у підручник О. Гісема, відтворюють цілісний образ досліджуваної епохи, дають можливість відчутти причетність до подій, пробудити інтерес до історії своєї Батьківщини. Цей підручник створений на основі сучасних досягнень історичної науки. Є інтернет-підтримка, яка містить додатковий матеріал, який значно розширює уявлення учнів про події, що вивчаються, а також тестові завдання, які можна виконати в режимі онлайн. Матеріал підручника сприяє формуванню в учнів національної ідентичності й патріотизму. З історії рідного краю передбачено три уроки.

У рамках викладання історії України вивчення минулого Бессарабії відбувається на підставі відповідного розділу підручника. Учні ознайомлюються з історією розвитку Бессарабії, господарським, культурним

та соціальним життям, а також з визначними подіями, які відбулися на цій території впродовж XIX ст.

Кожне місто складається з людей різних етносів та конфесій. Міста Бессарабії не є винятком. Тому існує необхідність вивчення їх етнічної та конфесійної розмаїтості з метою збереження міжнаціональної та міжконфесійної гармонії. Візит до краєзнавчого музею може бути ефективним інструментом при вивченні теми «Модернізація промисловості та сільського господарства». У краєзнавчому музеї представлено експозицію, присвячену промисловому розвитку та розвитку сільського господарства, наявні різноманітні експонати, моделі, фотографії та інші візуальні матеріали, що можуть допомогти учням краще зрозуміти тему.

Учні в 9 класі можуть дізнатися, що історія Українського Подунав'я мала свої особливості, що були, зокрема, пов'язані з іноземною колонізацією цього простору та складним освоєнням цих земель, традиціями та звичаями населення тощо. У Ізмаїльському історико-краєзнавчому музеї Придунав'я діє виставка «Вікно в минуле Придунайського краю», що представляє історію заселення і розвитку краю в XIX - першій третині XX ст.

У краєзнавчому музеї експонуються виставки, присвячені різним етнічним групам, що мешкали на цій території у минулому та теперішньому, а також проводяться екскурсії, які охоплюють об'єкти, пов'язані з культурою цих народів. Тому залучення до музею учнів 9 класу допоможе їм познайомитися з культурою і традиціями інших етнічних груп, розширити свої знання та розуміння.

Окрім емоційного сприйняття, учні володіють здатністю до абстрагування та самостійної роботи з навчальним матеріалом. Тому вчитель може розширити спектр застосування різних форм бесід, включаючи елементи лабораторно-практичної роботи з документами та краєзнавчими матеріалами. Учні можуть створювати текстові таблиці, коментувати їх, готувати реферати, а також, при наявності достатнього матеріалу, брати участь у конференціях.

В основі ефективного навчання лежить використання різних методів та прийомів, які сприяють засвоєнню матеріалу та підвищенню мотивації. Для вивчення історії це, в першу чергу, такі компоненти як бесіда, опитування учнів на початку заняття, письмові роботи, гра «відкритий мікрофон», усний або ж письмовий тест, складання таблиць чи створення планів із вивченого на домашнє завдання матеріалу, аналіз малюнків, статей, чи документів.

Менше значущими можуть стати ігрові методи вивчення, зокрема історичні вікторини та брейн-ринги, які можна ефективно використовувати для узагальнення та систематизації здобутих знань.

Уроки, що повністю присвячені історії рідного краю, мають повністю базуватися на красназавчих матеріалах. Проте неодмінним має бути подання зв'язку цього матеріалу із загальноісторичними процесами України і світу. Акценти цього зв'язку варто зробити як на початку, так і наприкінці уроку.

Доречними є неодноразові формулювання узагальнень і в процесі основного викладу матеріалу. Завершуючи урок, уроку вчитель робить також висновки про історичні особливості та унікальність місцевої історії.

Серед ефективних методів В. Михайлюк відзначав метод «мозкового штурму», метод ділових ігор, метод проєктів, кейс-метод, метод кластера, метод круглого столу: дискусія, дебати, метод інтерактивного навчання (Михайлюк, 2022: 120-130).

Розглянемо найбільш ефективні методи активізації навчальної діяльності учнів на занятті:

I. Метод інтерактивного навчання, який допоможе учням активно залучатися до вивчення культури України, розвивати навички дослідницької роботи, презентаційних навичок та сприяти засвоєнню матеріалу більш глибоким та цікавим способом.

II. Використання методу «Незакінчене речення». Вчитель виділяє окрему тему для обговорення та формує початок речення, але не завершує його. Його повинен закінчити учень. До прикладу: «Українське Подунав'я

стало місцем колонізації Російської імперії тому, що», «У цей час відбулася індустріалізація нашого краю тому, що...».

III. Метод мозкового штурму – це техніка, що дозволяє залучити учнів до активної дискусії та співпраці в процесі вирішення конкретних проблем або завдань.

Для застосування методу мозкового штурму на уроці з теми «Початок українського національного відродження» можна використати таку схему:

1. Учитель ставить перед учнями запитання або проблему, пов'язану з темою.
2. Учні розділяються на групи (в залежності від кількості учнів в класі), кожна група обирає свого голову.
3. Учні протягом певного часу (зазвичай 5-10 хвилин) висловлюють свої ідеї та пропозиції щодо відповіді на запитання або розв'язання проблеми.
4. Голова кожної групи збирає ідеї та пропозиції від учнів та представляє їх перед класом.
5. Відбувається загальна дискусія з приводу ідей та пропозицій, які були запропоновані учнями.
6. На основі дискусії формується спільна позиція класу щодо відповіді на запитання або розв'язання проблеми.

Цей метод можна застосувати для вивчення різних аспектів початку українського національного відродження, наприклад, визначення факторів, що сприяли початку національного відродження в Українському Подунав'ї, обговорення значення культурно-освітніх ініціатив для розвитку української національної свідомості тощо.

IV. Метод кластера – це метод, який допомагає систематизувати інформацію та класифікувати події на підставі схожості їх характеру та залежності одне від одного.

Метод кластера може бути ефективним інструментом у вивченні теми «Освіта, наука, вплив процесів модернізації на суспільне та повсякденне

життя». Цей метод дозволяє групувати факти, події та явища в кластери за певними ознаками або характеристиками. Наприклад, можна виділити кластер процесів модернізації, який включатиме індустріалізацію, розвиток транспортної мережі, зміну соціальної структури та інше. Інший кластер може бути присвячений освіті та науці, в якому будуть зібрані факти про розвиток освіти, наукові досягнення та їх вплив на життя людей.

Крім того, метод кластера дозволяє зосередитися на конкретних аспектах дослідження та знайти зв'язки між різними явищами та процесами, що сталися в бессарабському краї. Діти дізнаються про діячів, які внесли значний внесок у розвиток соціальної інфраструктури:

- генерал-лейтенант Олександр Петрович Константинович - губернатор Бессарабії

- Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський - санітарний лікар, епідеміолог і гігієніст, дослідник історії охорони здоров'я.

- Федір Павлович Тульчіанов – міський голова міста Ізмаїла з 1880 до 1892 і з 1900 по 1906 роки;

- Василь Григорович Навроцький – голова Аккерманської повітової земської управи;

- Павло Володимирович Авдулов – головний інженер Аккерманської залізниці

та інші.

Також важливо зазначити, що метод кластера може бути використаний як для вивчення історії, так і для аналізу сучасного стану регіону та його перспектив розвитку.

V. Метод круглого столу є ефективним способом обговорення проблем, які є важливими для суспільства.

Метод круглого столу може бути ефективним інструментом для вивчення теми «Соціально-політичний розвиток на початку XX століття». Для проведення круглого столу можна запросити декількох експертів з історії та політики, які можуть доповнити знання учнів з цієї теми.

Учні можуть бути розділені на декілька груп із завданням розглянути різні аспекти соціально-політичного розвитку на початку XX століття в Українському Подунав'ї. Кожна група може провести дослідження, зібрати факти та підготувати відповіді на запитання, які вони отримають від експертів під час обговорення.

Під час круглого столу експерти можуть розповісти про історичні події та соціально-політичні тенденції того періоду, а також про вплив цих подій на розвиток краю. Учні можуть задавати запитання, обговорювати свої думки та висловлювати свої погляди на цю тему. Такий метод дає можливість учням отримати не тільки теоретичні знання, але й працювати з джерелами, розвивати критичне мислення та аналітичні навички.

Ці методи та прийоми не є повним переліком, але допоможуть у покращенні навчання.

Важливою частиною вивчення Українському Подунав'ї є ознайомлення з пам'ятками історії, культури та архітектури.

Сучасні вчителі постійно використовують передові освітні інновації – скрайбінг, веб-квести, ментальні карти, інфографіка, хмарні та інтерактивні технології. Застосування цих методів має свої позитивні і негативні аспекти. Проте, ефективне поєднання інновацій та особистісно-діяльнісного підходу може значно покращити результати навчання. Важливо пам'ятати, що сучасні учні бажають бути активними учасниками уроку, а не просто слухачами викладача. Це особливо важливо для формування творчих, гармонійних та висококваліфікованих особистостей.

Веб-квест на уроці історії – це активна форма навчання, яка стимулює творчу діяльність учнів і дозволяє їм самостійно залучатися до пошукової роботи. Цей метод особливо зручний для проектної роботи з історії, технології проблемного навчання, дослідницько-пошукової діяльності та розвитку творчих здібностей. Використання квестів на уроках історії призводить до позитивних результатів, таких як підвищення мотивації учнів до вивчення предмета, поліпшення якості знань і рівня навченості. Учні

розвивають навички науково-дослідної діяльності, роботи з інформацією та публічних виступів. Все це сприяє формуванню комунікативних і інформаційних компетенцій. Веб-квест є важливим та корисним інструментом для впровадження елементів гри у навчання, що робить процес навчання цікавішим і підвищує мотивацію учнів.

Таким чином, звернення до різноманітних методів та прийомів викладання історії на пряму сприяє результативному навчанню та формуванню різноманітних навичок та компетентностей у дітей. Безумовно, актуальність методів та прийомів викладання залежить від контексту та цілей конкретного вчителя, це враховується в сучасній інноваційній освіті.

3.2 Розробка уроку «Наш край у другій половині XIX ст.»

Мета уроку: охарактеризувати адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток Українського Подунав'я у другій половині XIX ст.; визначити зміни, які відбулися в господарському житті краю в зазначений період; з'ясувати нові явища в культурному та духовному житті населення.

Після цього уроку учень/учениця мають:

знати: історію рідного краю цього періоду, адміністративно-територіальний, історико - етнографічний розвиток та соціально-економічний розвиток Українського Подунав'я в другій половині XIX століття.

розуміти: особливості розвитку краю в кінці XIX століття, тенденції соціально-економічного і політичного життя.

уміти: встановити хронологічність і синхронність подій, виявляти послідовність і суперечливість змін у політичному житті України, скласти характеристику історичних діячів цього періоду.

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник, атлас з історії України, історичні документи, проектор для презентації, ноутбук, презентація з теми, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний момент уроку

Ознайомити учнів із порядком роботи, повідомити тему та завдання уроку.

II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда

Пригадайте особливості економічного розвитку територій, які належали до складу Російської та Австро-Угорської імперій наприкінці XIX століття.

Які сфери промисловості розвивалися в Україні протягом другої половини XIX століття?

Охарактеризуйте вплив економіки на політику, давайте конкретні приклади того, як політичні рішення визначали економічний розвиток та навпаки.

Що вам відомо про соціально-політичні рухи в Україні наприкінці XIX та на початку XX століття?

III. Мотивація навчальної діяльності

Епіграф уроку слова П.Тичини: «Забудеш рідний край – твоє всохне коріння».

Зверніть увагу на епіграф уроку: чому П.Тичина стверджує, що якщо забудеш історію рідного краю, то всохне коріння, що мається на увазі?

IV. Оголошення теми і мети уроку

Тема нашого уроку: «Наш край у другій половині XIX століття».

План

1. Нові явища в соціально-економічному житті населення Українського Подунав'я.

2. Розвиток соціальної інфраструктури Українського Подунав'я
3. Наше село у другій половині XIX століття.

V. Вивчення нового матеріалу

На сьогоднішньому уроці ми дізнаємося знову щось нове про історію рідного краю. Тому прошу всіх вас бути дуже уважними та активними, отримувати бали за правильні відповіді на уроці, а отже отримати можливість мати гарні оцінки за урок.

Розповідь вчителя про соціально-економічне життя Українського Подунав'я у другій половині XIX століття. (демонстрація на екрані презентації).

1. Бесіда.

- Укажіть на мапі торговельно-промислові центри другої половини XIX ст.
- Як ви охарактеризуєте соціально-економічне життя краю?
- Яка була демографічна ситуація?
- Назвіть галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися в Українському Подунав'ї (вовномийні підприємства, млини, винокурні, салотопні, виноробні заводи) (див. Додаток А).

2. Розповідь учня про історію рідного міста (села).

3. Розповідь вчителя про історію рідного міста (села) в другій половині XIX – на початку XX століть (див. Додаток Б).

4. Бесіда.

- Які основні події цього періоду в історії вашого села (міста) відбулися?
- Зробіть коротку характеристику.
- Назвіть видатних особистостей вашого міста (села) цього періоду?

5. Робота із історичними документами

Опрацюйте текст архівного документу цього періоду та дайте відповіді на запитання:

- Про що йдеться в документі?
- Які основні особливості цього періоду?

- Охарактеризуйте соціально-економічне та суспільно-політичне життя населення.

VI. Закріплення вивченого матеріалу.

Гра «Доміно» (платформа КАНООТ).

VII. Підсумок уроку

Що вас найбільше вразило на сьогоднішньому уроці?

VIII. Домашнє завдання.

- 1) Підготувати повідомлення про життя населення краю у другій половині XIX ст., відомих земляків цього періоду – науковців, письменників, митців, підприємців-меценатів Українського Подунав'я»
- 2) Підготуватися до уроку узагальнення знань за розділом V.

Висновки до розділу

Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті та Концепція шкільної історичної освіти направляють увагу на глибоке вивчення історії рідного краю. У шкільній програмі з історії України передбачено проведення уроків, присвячених вивченню історії краю після кожного періоду розвитку суспільства – від найдавніших часів і до сьогодення. Таким чином, вчителю випадає можливість, використовуючи знання учнів, набуті під час вивчення конкретної теми або розділу, узагальнити, конкретизувати, розширити та зробити доступнішими ці знання. Крім того, він може збагатити їх географічними назвами та прикладами особистостей під час розгляду відповідного періоду історії рідного краю.

В 9 класі курс історії України подає виклад подій, явищ та процесів, що відбувалися на українських землях упродовж «довгого» XIX століття. Він має за мету сформувати в учнів знання і розуміння особливостей розвитку українських земель у складі Австрійської та Російської імперій. Особлива увага приділяється модернізації та її впливу на соціально-політичне і культурне життя населення України. Значну увагу в курсі історії України приділено питанням українського національного відродження.

Історію України в 9 класі учні вивчають за підручниками: В. Власова, О. Гісем, О. Реєнта, які відповідають сучасній програмі навчальної дисципліни. Шкільною програмою передбачено лише три уроки з історії рідного краю.

В основі ефективного навчання лежить використання різних методів та прийомів, які сприяють результативному навчанню та формуванню різноманітних навичок та компетентностей у дітей. Безумовно, актуальність методів та прийомів викладання залежить від контексту та цілей конкретного вчителя, це враховується в сучасній інноваційній освіті.

ВИСНОВКИ

Побудова сучасної демократичної країни вимагає розуміння та врахування історичного досвіду. Метою кваліфікаційної роботи було вивчення специфіки та особливостей розбудови соціальної інфраструктури міст Бессарабії протягом 1861 – 1907 рр., що є ключем для розуміння подальших модернізаційних перетворень.

1. Проаналізувавши ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми у науковій літературі виявлено, що історіографія проблеми розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії має певну специфіку. Термін "соціальна інфраструктура" почав використовуватися в науковому середовищі лише у 1980-х роках. Українські історики звернули увагу на різноманітні комплекси інфраструктури на початку ХХІ століття, зосереджуючись, зокрема, на історії та особливостях діяльності міського самоврядування, навчально-культурних установах та медичній мережі повітових міст Бессарабії.

Опрацьовані наукові праці з розбудови міської інфраструктури Бессарабії умовно були поділені на дві групи: 1) містознавчі студії українських та зарубіжних дослідників, що займалися вивченням історії міст Російської імперії; 2) роботи з локальної історії Півдня України. Під час написання кваліфікаційної роботи використовувались наукові праці О. Бачинської, Л. Циганенко, О. Балицького, М. Башли, І. Зибачинського та інших, в яких розкрито окремі аспекти розбудови та модернізації соціальної інфраструктури бессарабських міст.

2. Джерельну базу дослідження склали, насамперед, законодавчі акти, архівні документи, статистичні огляди, діловодна документація, періодика, джерела особового походження, довідкові видання. Автором використано неопубліковані раніше архівні документи КУ «Ізмаїльський архів», матеріали тогочасних періодичних видань (газети «Бессарабець», «Бессарабські губернські відомості», «Бессарабські обласні відомості», «Кишинівські

епархіальні відомості») та статистичні матеріали (статистичні описи краю та переписи населення). Залучення представленої сукупності джерел надало змогу під різними кутами дослідити обставини розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабської губернії.

Задля всебічного розкриття теми нашого дослідження ми звернулися до міждисциплінарного принципу. Комплексне застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження дозволило опанувати літературу та джерела з досліджуваної проблеми, всебічно розкрити особливості розвитку міської соціальної інфраструктури Бессарабії у другій половині XIX- на початку XX ст.

3. Створення транспортної інфраструктури рівня індустріального суспільства (залізниці та порти) – першочергове завдання для тодішньої міської громади та держави. у другій половині XIX ст. у Бессарабії почали прокладати перші залізничні колії. Ще в 1856 році англійські підприємці порушили перед російським урядом клопотання про дозвіл на будівництво залізниці Одеса-Аккерман і далі територією Аккерманського повіту. У липні 1877 року стартувало будівництво залізниці, що з'єднала місто Бендери з Галацем на Дунаї. Це була перша залізнична магістраль на Півдні Бессарабії.

Одним з найважливіших елементів соціальної інфраструктури міст Бессарабської губернії у XIX ст. був зв'язок. Історія телеграфу в Бессарабії бере свій початок у 1855 р., коли за рахунок купецьких коштів було встановлено телеграфне сполучення між Одесою та Аккерманом. Станом на 1893 р. кількість поштових і поштово-телеграфних установ у Бессарабській губернії складала 25 установ.

4. Велика увага приділялась питанням, пов'язаним з поліпшенням стану освіти, якості медичного обслуговування, надання допомоги соціально незахищеним верствам суспільства тощо. Створення та розширення мережі охорonoоздоровчих та громадських закладів створювали передумови для поліпшення надання медичної та соціальної допомоги міському населенню. Це також сприяло змінам у щоденних медичних практиках, методах

лікування мешканців міст і рівню їхнього медичного обслуговування. Крім того, відбулися зміни у системі догляду за сиротами та безпритульними. Окрім земських медичних установ на теренах Бессарабії діяли ще медичні заклади, які утримувалися самими містами, єврейською спільнотою та приватними особами.

5. Протягом XIX ст. почали прогресивно зростати видатки з місцевого бюджету на потреби пожежної охорони міст губернії. Місцева влада опікувалась забезпеченням протипожежних заходів : перевірка улаштування дахів, камінів та димарів; огляд і очищення труб і печей; створення системи протипожежного водопостачання тощо. Зусиллями земств та громадськості поставити вирішення проблеми пожежної охорони населення на державний рівень знайшли своє відображення у політиці уряду тільки після революції на початку XX ст. Здійснення протипожежних заходів за рахунок державної скарбниці відтепер покладалося на особливу нараду губернської землевпорядної комісії на чолі з очільником губернії.

6. Збагачення національної самосвідомості учнів сильно корелює з освоєнням історії рідного краю, яка тісно взаємодіє з загальною історією країни. Глибокий аналіз історії рідного краю ставиться в один ряд із принципами Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті та Концепції шкільної історичної освіти. У шкільній програмі історії України передбачено проведення уроків, спрямованих на дослідження історії краю після вивчення кожного періоду розвитку суспільства: від найдавніших часів і до сьогодення.

В 9 класі курс історії України подає виклад подій, явищ та процесів, що відбувалися на українських землях упродовж «довгого» XIX століття. Він має за мету сформувати в учнів знання і розуміння особливостей розвитку українських земель у складі Австрійської та Російської імперій. Особлива увага приділяється модернізації та її впливу на соціально-політичне і культурне життя населення України. На основі дослідження нами був розроблено план –конспект уроку «Наш край у другій половині XIX ст.».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Комунальна установа «Ізмаїльський архів»

1. Ф. 2. Ізмаїльська міська управа (м. Ізмаїл, Бессарабської губернії). Оп. 1. Спр. 59. «Списки купців...», 16 арк.
2. Ф. 2. Ізмаїльська міська управа (м. Ізмаїл, Бессарабської губернії), Оп. 1, Спр. 20. «Проект штату Ізмаїльської пожежної команди та рапорти брандмейстера про прийом та звільнення пожежників про стан пожежного обозу» (23 січня 1879 – 07 лютого 1880 р.), 51 арк.
3. Ф. 2. Ізмаїльська міська управа (м. Ізмаїл, Бессарабської губернії), Оп. 1, Спр. 568. «Звіт про стан та діяльність Ізмаїльської пожежної команди за 1911-1912 роки» (7 січня 1912 – 23 грудня 1912 р.), 15 арк.
4. Ф. 770. Акерманський повітовий предводитель дворянства м. Акерман. Оп. 1. Спр. 21. Циркуляри Бессарабського губернатора за 1906 р. 4 січня – 24 грудня 1906 р., 312 арк.
5. Ф. 1007. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл та Ізмаїльському повіті. Оп. 1. Спр. 3. Циркуляри та розпорядження Департаменту поліції і Бессарабського губернського жандармського управління за 1894-1917 рр. 28 жовтня 1894 р. – 07 лютого 1917 р., 273 арк.

Державний архів Одеської області

6. Ф. 307, Оп. 7, Спр. 1. Арк. 56-61.
7. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 226. Арк. 185

Національний архів Республіки Молдова

8. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815. Арк. 1-98.

Опубліковані джерела

9. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1916 год. Издание Бессарабского Губернского Статистического Комитета под редакцией Н. Н. Бобровского. Год 34-й. Кишинев: Типография Бессарабского Губернского Правления, 1916. 228 с.,
10. Батюшков П.Н. Бессарабия: историческое описание. 1892. XLIV, 178 с.
11. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / под. ред. П.А. Крушевана. М. : Тип. А.В. Васильева, 1903. 512 с.
12. Бессарабский календарь – ежегодник / [Под. ред. Б.О. Лемперта и Н.К. Могилянського]. Кишинев, 1910. С. 191-212.
13. Бессарабский календарь на 1897 г. Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, 1896. 51 с.
14. Бессарабский календарь на 1899 г. Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, 1898. 64 с.
15. Веселовский Б. История земства: В 4-х т. СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1911. Т.3. 780 с.
16. Вестник Бессарабского земства. Кишинев, 1881. №1-2, январь-февраль. 384 с.
17. Высочайше утвержденное Городовое положение. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 45 (1870), ч. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 821–839.
18. Высочайше утвержденное Городовое положение. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 12 (1892). СанктПетербург, 1895. С. 430–435
19. Высочайше утвержденное Положение о женских Гимназиях и Прогимназиях Министерства Народного Просвещения. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 45 (1870), ч. 1. СанктПетербург, 1874. С.701–705

20. Высочайше утвержденные временные правила об устройстве полиции в городах и уездах губернии. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 37 (1862), ч. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 588–593

21. Драган И. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Бессарабская область. СПб : Типография Департамента Генерального Штаба, 1849. 313 с.

22. Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1913 год. Год 31-й. Кишинев: Типография Бессарабского Губернского Правления, 1912. С. 30.

23. История губернской земской медицины. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. Выпуск 1. Кишинев. 1893. 158 с.

24. Новороссийский календарь на 1893 г. Одесса : Тип. В.В.Кирхнера, 1892. Отд. II. 224 с.

25. О временных мерах по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек и кабинетов для чтения. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 4 (1884). Санкт-Петербург, 1887. С. 3

26. О высших начальных училищах. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 32 (1912), ч.1. Санкт-Петербург, 1915. С. 949–958

27. Обзор Бессарабской Губернии / Бессараб. губерн. стат. ком. 1876–1913. Ch., 1891. 71 с.

28. Обзор Бессарабской губернии за 1882 г. [Б.м.; б.г.] 29 с.; 21 табл.

29. Обзор Бессарабской губернии за 1887 г. [Б.м.; б.г.] 18 с.

30. Обзор Бессарабской губернии за 1904 г. Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1906. 27 с.

31. Обзор Бессарабской губернии за 1910 г. Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1911. 89 с. ; 18 табл., с. 76

32. Отчеты по дорожному и строительному делу и доклады на 1909 г. Ch.: Типография Бессарабскаго Губернскаго Правления, 1908. 465 с.

33. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год. Ch., 1862. 280 с.
34. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел: Бессарабская губерния. 1905. XXIV, 254 с.
35. Протоколы заседаний и доклады VI съезда врачей и представителей уездных земств Бессарабской губернии в Кишиневе в 1888 году. Кишинев, 1888. 170 с.
36. Протоколы заседаний и доклады VI съезда врачей и представителей уездных земств Бессарабской губернии в Кишиневе в 1888 году. Кишинев, 1888. 170 с.
37. Рашкович М. П. Санитарное состояние местечек Бессарабской губернии. Общественно-санитарное обозрение. № 9-10. 1896. С. 222-225
38. Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернской земскою управою за 1877 г. №6. Кишинев: Земская типография, 1878. 185 с.
39. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. В двух частях. Часть вторая. СПб.: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная Польза», 1896. 658 с.
40. Свиньин П.П. Описание Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : Гор. тип. Адексомати, 1867. Т.VI. С. 175-320.
41. Седьмой губернский съезд врачей и представителей земств Бессарабской губернии. 15-23 марта 1893 г. Кишинев, 1893. 161 с.
42. Список местных учреждений почтово-телеграфного ведомства за 1893 год. СПб.: [Б.в.], 1893. 945 с.
43. Стеткевич А.С. Почта и телеграф в царствование императора Александра III. ПТЖ. 1901. № 7. С. 650-700.
44. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской Губернии . Издание Бессарабской Губернской земской Управы. Типография Э. Шліомовича : Ch., 1893. 168 р.

45. Устав пожарный. Свод законов Российской империи. Т. 12 (1857), ч. 1. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 1–30.

46. Устав почтовый. Свод законов Российской империи. Т. 12, ч. 2. Санкт-Петербург : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 1–88

47. Фрейберг Н. Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. 3-е издание. Санкт-Петербург : Практическая медицина, 1913. 1071 с.

48. Чехов А. Исторический очерк пожарного дела в России. 1892 г.

49. Школьная сеть съ краткимъ обзоромъ состоянія начальнаго образования Измаильскій уездъ. Вып. 8. Кишиневъ: Типография Бессарабскаго Губернскаго Правления, 1907. 118 с.

Періодичні видання

50. Газета «Бессарабське життя» №147 за 08.07.1911 р.

51. Газета «Придунайський край» 1913 р.

52. Журнал «Спорт і наука» № 9 за 1909 р.

ЛІТЕРАТУРА

53. Бабилунга Н.В. (1978). *Курс лекцій по історії Молдавіи: Лекція 6. Бессарабія в складі Росії*. Тирасполь : Изд-во Придністровського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. 136 с.

54. Балицький О. Ю. (2015). "Міський простір" бессарабських міст ХІХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 43. С. 86-89.

55. Балицький О.Ю. (2014). *Соціокультурна трансформація міст Бессарабії (XIX-початок XX ст.) : автореф. дис ... канд.іст. наук / О. Ю. Балицький*. Одеса. 24 с.
56. Баханов К. О. (2012). *Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: Посібник для вчителя*. Харків: Вид. група «Основа». 127 с.
57. Бачинська О. (2002). *Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння) : Монографія / Олена Бачинська*. Одеса : Астропринт. 328 с.,
58. Башли М. (2017). Просопографічний портрет земських лікарів Бессарабії (кінець XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 37. С. 58-63.
59. Башли М. (2015). Місце дворянства Бессарабії в розвитку лікувально-медичної справи. *Часопис української історії*. Вип. 32. С. 19-25
60. Березовська В. (2019). Судноплавство й торгівля в житті населення Південної Бессарабії (кінець 70-х років XIX ст. – 1910 р.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 40. С. 15-24.
61. Гарагашян А. А. (1957). Розвиток охорони здоров'я на Ізмаїльщині (1887-1953 рр.). *Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [під ред. К. Ф. Дупленка]*. К.: Держ. мед. видавництво УРСР. 1957. С. 332-335
62. Гісем О.В., Гісем О.О., Мартинюк О.О. (2022). *Історія України для ЗЗСО з поглибл. вивч. історії: підручник для 9 класу*. Харків : Ранок. 264 с.
63. Гойхман А. (2006). *Бельцы. Рассказы и воспоминания : [сборник]*. Иерусалим. 142 с.
64. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. (2017). *Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII -початок XX ст.)*. К., Інститут історії України НАНУ. 155 с.
65. Дроздов В. (2017). Архівна спадщина Бессарабії: документи Комунальної установи «Ізмаїльський архів» як джерельна база досліджень міської історії Південної Бессарабії XIX – початку XX ст. *Науковий вісник*

Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Вип. 37. С. 45-52

66. Дроздов В. (2020). Діяльність органів місцевого самоврядування південно-бессарабських міст щодо запобігання зростанню цін на товари першої необхідності у часи Першої світової війни. *Науковий журнал «Краєзнавство»*. № 4. С. 24-34

67. Загоруйко В. (1960). *По страницам истории Одессы и Одесщины* : [в 2-х в.]. Одесса : Облиздат. Вып. 2. 152 с.

68. История городов и сёл УССР: в 26 т. (1978). / Главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. К.: Главная редакция УСЭ. Т. : Одесская обл. 866 с.

69. Книга «Бельцы-585» URL: http://www.balti.md/index.php?option=com_content&task=view&id=315&Itemid=26

70. Коваль Г. П. (2020). *Діяльність органів міського управління в галузі міського господарства, торгівлі та промисловості в кінці XVIII – 1917 роках (на прикладі Півдня України)*. Монографія. Миколаїв. 375 с.

71. Константінова В. М. (2010). *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)*: [монографія]. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня [та ін.]. Запоріжжя: АА ТанDEM. 593с.

72. Кривопішин О. (2012). Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-Балтської до Південно-Західних залізниць через Російське Товариство Пароплавства і Торгівлі (РОПіТ). *Сіверянський літопис*. № 3-4. С. 111-122.

73. Купцова И. А. (2011). *Динамика русской провинциальной культуры в условиях исторических трансформаций российской цивилизации*: дисс. ... доктора культурологии: 24.00.01. М. 377 с.

74. Лебеде́нко О.М. (2004). Розвиток освіти в Подунав'ї у XIX – на початку XX ст. *Історія України*. №5 (357). С. 1-4.

75. Линюк Ю.С. (2005). *Сторінки історії Одеської залізниці*. Одеса. «Астропринт».

76. Лихо І. (2023). Методика викладання історії рідного краю у 9 класі закладів загальної середньої освіти України. *Збірник наук. праць. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії»* (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.). Запорізький національний університет. Запоріжжя. С. 106-114
77. Малышкина Е. А. (2014). Эволюционный путь развития индустрии общественного питания в дореволюционной России. *Социально-экономические явления и процессы*. Вып. 2 (060). С. 72–78.
78. Мальцева Н.А. (1966). *Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов*. Ленинград: Ленинградская типография №5 Главполитграфпрома СССР. 335 с.
79. Михайлюк В. (2022). Сучасні технології у викладанні історії в школі: теоретичні засади студентської педагогічної практики. *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vol. 1, No. 3, P.120-130.
80. Міронова І. С. (2012). *Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.)* : [монографія]. Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили. 564 с.
81. Міронова І. С. (2013). Поштово-телеграфний зв'язок на півдні Російської імперії в роки правління Олександра III (1881–1894 рр.). *Записки історичного факультету*. Вип. 23. С. 288- 303.
82. Офіційний сайт громадської організації «Краєвед» URL: <http://kraeved.od.ua/history/a/akkermanzd.php>
83. *Південна Бессарабія (кінець XVIII – XIX ст.) : навчально-методичний посібник*. Ізмаїл, «СМИЛ», 2011. 216 с.
84. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 7 / Відп. ред. М.І. Михайлуца. Міністерство освіти і науки України; Одеський нац. морськ. ун-т; Ін-т історії України НАН України та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС. 2019. 608 с.

85. Пожежна служба Ізмаїла. URL: <https://oldchisinau.com/forum/viewtopic.php?t=3554>
86. Пожежна служба Кишинєва. URL: <http://oldchisinau.com/istoriya-kishinyova/stranicy-iz-istorii-kishinyova/pozharnaya-sluzhba-kishinyova/>
87. Полутина Е.В. (2006). *Социокультурная жизнь провинциального города на рубеже XIX-XX веков*: дисс. канд. ист. н.: 24.00.01. Саранск. 219 с.
88. Пометун О. І. (2018). Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ». 208 с.
89. Пометун О.І., Фрейман Г.О. (2006). Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза. 328 с.
90. Попушой Е. П. (1966). К истории развития здравоохранения в г. Кишиневе. *Здравоохранение*. № 5. С. 61-64.
91. Райнов Б. (2003). Очерк истории Килии. Измаил.
92. Реєнт О. П., Малій О. В. (2017). *Історія України. Підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів*. Київ : Генеза. 272 с.
93. Русавська В. (2014). До проблеми становлення закладів індустрії гостинності на вітчизняних теренах: культурно-історичний контекст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2014. Вип. 1(1). С. 187–191.
94. Скурту И. (2001). *История Бессарабии /От истоков до 1998 года/*. Кишинэу: «Реклама». 353 с.
95. Тараненко С. П. (2007). *Противопожесна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект* [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Черкаський держ. технологічний ун-т. Черкаси. 201 арк.
96. Тараненко С. П. Законодавча основа протипожежної діяльності місцевих органів влади Південної України в XIX ст. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Istoria/1_80181.doc.htm

97. Тарнакин В. (2011). *Бессарабские истории* / Историко-краеведческие журналистские расследования. Кишинев : Pontos. 300 с.
98. Топузов О. (2016). Компетентнісний підхід – стрижень наукових інновацій у навчанні. *Освіта України*. № 32. С. 10.
99. Турченко Ф. Г, Турченко Г.Ф. (2003). Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХст.–1921р.). *Історичні нариси*. К.: Генеза. Вип.62. С. 104.
100. Учреждения и организации Бессарабии. Век ХІХ. Бессарабское общественное устройство. Кишинев : Электронное издательство «КЛИОСФЕРА». На правах рукописи. Електронний ресурс : Все о Бессарабии. URL: <http://www.bessarabia.ru/r22.htm>
101. Фицик Л. А. (2023). Урбанізаційні процеси на українських землях у складі російської імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Південний архів (історичні науки)*, (41). С. 102–109.
102. Циганенко Л. Ф. (2013). Дільність Бессарабського земства в галузі охорони здоров'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія"*. Вип. 47. С. 142-146.
103. Шляхов О. Б. (2003). *Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.* Донецьк.
104. Щербина Н. Ф. (2017). Розвиток освітніх закладів Бессарабії наприкінці ХVІІІ – у ХІХ столітті. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць* / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д.С.. Вип. 6. С. 449-455.
105. Яковенко Г.Г. (2017). *Методика навчання історії: навчально-методичний посібник*. Харків: Видавництво ХНАДУ. 324 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Розвиток промисловості в Українському Подунав'ї (друга половина XIX ст.)

У середині XIX ст. у краї з'являються перші дворянські мануфактури, на яких застосовувалася ручна техніка та існував розподіл праці між робітниками. Це підприємства з переробки тютюну, шкіри, виробництва тканин, цегли тощо.

Бессарабські дворяни займали панівне становище в таких галузях, як борошномельна, винокурна, виноробна, салотопна, маслоробна. У 70-х рр. у Бельцях з'явилася перша парова борошномельня. Тут вироблялося продукції на 340 тис. руб. на рік. Особливістю становлення борошномельної справи в краї було те, що парові борошномельні виникали тут не з примітивних вітряних або водяних млинів, а відразу як підприємства капіталістичного типу. Якщо в 1890 р. їх налічувалося близько 90, то на початку 1900 р. стало 140. Більшість із них належала дворянам. На 1901 р. власниками борошномелен були дворяни Марату (м. Леово Ізмаїльського повіту, річний прибуток 124 тис. руб.); Розен (Оргєєвський повіт, 113 тис. руб.); Фемеліді (м. Аккерман, 60 тис. руб.); Зоті (Кишинів, 45 тис. руб.); Лусаханович (Хотинський повіт, 32 тис. руб.); Занг (Хотинський повіт, 21 тис. руб.); Феодосіу (Оргєєвський повіт, 18 тис. руб.); Лішин (м. Бричани Хотинського повіту, 13 тис. руб.); Дерожинський (м. Тузори Оргєєвського повіту, 11 тис. руб.); Неметц (Хотинський повіт, 7 тис. руб.) (Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903. 14., с. 465).

У 1870 р. з 251 власника промислових і торговельних підприємств у Бессарабії, вартість кожного з яких оцінювалася не менш 3 тис. руб., дворяни і чиновники складали більше 66% (для порівняння: купці – 25%, міщани – 9%). З найбільш відомих капіталістичних підприємств краю, що належали

дворянам у пореформений період, потрібно назвати такі: скляний завод генерал-майора Черемисинова (Кишинівський повіт), цукрові заводи княгині Мурузі та дворянина Гамалії (Аккерманський повіт), приватні друкарні дворян Попова та Дезидерієва (Кишинів) (Юбилейный сборник Кишинева, 1812 1912 гг. Ч. 1. Кишинев, 1912, с. 139).

Уряд створював сприятливі умови для розширення дворянського горілчаного та винного виробництва, унаслідок чого в краї склалося доволі значна спиртогорілчана галузь. Річне виготовлення становило більше 1 млн. цєбрів горілки. Так, у Бессарабії дворянин і великий землевласник-підприємець Новгородцев мав спиртогорілчаний завод у с. Морозени Оргіївського повіту, поміщиця Л.А. Паніна тривалий час володіла горілчанним заводом у с. Буржеровка Сорокського повіту (завод діяв з 1844 р.) (Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и левобережного Поднепровья в конце XVIII – XIX вв. Кишинев, 1996, с. 143).

Певного розвитку в краї наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло виробництво цегли, вапна та гіпсу.

В 1880 р. в Ізмаїлі діяло 11 заводів та фабрик: 8 - целяних та «черепичних», 2 – свічних заводів, 1 – миловарня. Крім цього було 204 млина (2 – парових, 20- кінні, 182- вітряні). Загалом в Ізмаїльському повіті діяло 27 заводів та фабрик.

В місті Кілія Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії діяли на початку XX ст. 2 гончарні та 2 цегельні заводи, 3 парових та 72 вітряних млинів, 2 лісопильні заводи.

У Рені у 1891 р. було кілька цегляних, фарбувальних та салотопних заводів, багато пасік, понад 20 парових і вітряних млинів. У 1900 р. в Рені мешканці 173 173 займалися бджільництвом, садівництвом, городництвом, багато робітників зайнято на млинах, цегельнях, яких у місті 9 з 254 робітниками.

У Болграді в 1901 році було 3 парових і 55 вітряних млинів, які переробляли 150 четвертей зерна в день.

ДОДАТОК Б**Історія села Виноградівка (Бургуджи)**

Село Виноградівка (Бургуджи) засноване в 1830 р вихідцями з села Бургуджії Слівенського округу Болгарії (84 сім'ї). Переселенці, рятуючись від багатовікового османського рабства, оселилися на казенних землях на обох берегах річки Дракуля, яка в даний час ділить с. Виноградівка на дві частини з півночі на південь. З моменту заснування села населення займалося в основному тваринництвом і землеробством. У перші роки поселення жителі села займалися скотарством, переважно – вівчарством. Переселенцям колонії Бургуджи було виділено 7 466 десятин придатної землі. Це дозволяло мешканцям зберігати традиційний напрям господарства, не піддаючи його значної модернізації, і селянський спосіб життя своїх предків. У 1831 р. відбулося освячення дерев'яної каплиці в ім'я Св. Великомученика Георгія Побідоносця. У 1839 р. відбулося освячення Свято-Георгіївського молитовного будинку. У 1867 р. відбулося освячення нового кам'яного Свято-Георгіївського храму. Селяни в 1868 році почали збір пожертвувань на будівництво нової великої церкви. Таким чином, у с. Бургуджи був побудований храм, освячений на честь Святого Великомученика Георгія в 1878 році.

